محکمۂ تحقیق و اشاعت
حکومت جموں و کشمیر
سرینگر

تاریخ حسن: حصہ چہارم

در ذکر شعرائی فارسی

مولفہ

پیر غلام حسن کھوہامی

پیش کردہ

پی، این، پشپ

ناشر: محکمۂ تحقیق و اشاعت
حکومت جموں و کشمیر
سرینگر

طبع اول — در سنہ ۱۹۶۰ء

بہا — ۲۵۰ نئے پیسے

مطبع — گورنمنٹ پریس، سرینگر

تاریخِ حسن
حصہ چہارم

فہرست

[ابتدائیہ]

۱- میر علی ۲
۲- ملا خامی اول ۳
۳- ملا خامی ثانی ۳
۴- بابا طالب اصفہانی ۴
۵- ملا مہری ۴
۶- محمد امین مستغنی ۴
۷- میرزا علی خان ۵
۸- شاہ ابوالفتح ۵
۹- مظہری کشمیری ۶
۱۰- میر حسن ۷
۱۱- اوجی کشمیری ۷
۱۲- ملا ذہنی کشمیری ۹
۱۳- حاجی محمد جان قدسی ۱۰
۱۴- طغرائے مشہدی ۱۲
۱۵- قاضی ابوالقاسم ۱۳
۱۶- محمد قلی سلیم ۱۳
۱۷- میرزا طالب کلیم ۱۴
۱۸- میر الہی ۱۵
۱۹- ملا محمد صالح ۱۶
۲۰- ملا فصیحی ۱۷
۲۱- ملا فہمی ۱۷
۲۲- فطرتی ۱۸
۲۳- سروشنی ۱۸
۲۴- گلشنی ۱۸
۲۵- مشتری ۱۸
۲۶- مہری ۱۸
۲۷- بدیعی ۱۸
۲۸- فروغی ۱۹
۲۹- محمد مراد زرین قلم ۱۹
۳۰- ملا محسن شیرین قلم ۱۹
۳۱- ملا محمد طاہر غنی ۱۹
۳۲- خواجہ ہاشم دیوانی ۲۲
۳۳- قاضی محمد عارف ۲۲
۳۴- عنایت خان آشنا ۲۲
۳۵- عبدالرسول استغنا ۲۳
۳۶- محمد رفیع منشی ۲۳
۳۷- محمد زمان نافع ۲۶
۳۸- مرزا داراب جویا ۲۶
۳۹- کامران بیگ گویا ۲۷
۴۰- لالہ ملک شہید ۲۷

۴۱- خواجہ ضیاالدین دلوانی ۲۸
۴۲- حاجی محمد اسلم سالم ۲۸
۴۳- باباحاجی مغنی ۲۹
۴۴- حاجی حیدر ۲۹
۴۵- ملا فائق ۲۹
۴۶- ملا بینش ۲۹
۴۷- ملا ثابت ۳۰
۴۸- قلندر بیگ ۳۰
۴۹- آذری ۳۰
۵۰- میر نورالدین مشارق ۳۰
۵۱- خواجہ نوراللہ دیوانی ۳۱
۵۲- میر کمال الدین ۳۱
۵۳- خواجہ علی اکبر ۳۲
۵۴- محمد رضائے مشتاق ۳۲
۵۵- عبدالحکیم ساطع ۳۴
۵۶- میرزا عبدالغنی بیگ قبول ۳۵
۵۷- محمد امین دانا ۳۵
۵۸- میر محمد معروف ۳۵
۵۹- ملا عبدالغفور نامی ۳۶
۶۰- شاہ رضا چشم ۳۶
۶۱- ملا اشرف یکتا ۳۶
۶۲- لطف اللہ بیگ صہبا ۳۶
۶۳- ملا میرک فانی ۳۶
۶۴- شرف الدین خان فرحت ۳۶
۶۵- خواجہ امان اللہ ۳۷
۶۶- محمد عاقل ۳۷
۶۷- حکیم رحمت اللہ ۳۷
۶۸- میر احسن اللہ عرف نعما خان حجت راضی ۳۷
۶۹- محمد فاروق ۳۸
۷۰- محمد حیات ہادی ۳۹
۷۱- میرزا بیگ ۳۹
۷۲- ملا یوسف ۳۹
۷۳- ملا محمد رفیع ۳۹
۷۴- محمد علی خان متین ۳۹
۷۵- عبدالوہاب شائق ۴۰
۷۶- محمد جان بیگ سامی ۴۱
۷۷- رحمت اللہ باندے نوید ۴۲
۷۸- ملا سراج ۴۲
۷۹- ملا حسن ۴۲
۸۰- ملا عشقی ۴۲
۸۱- محمد یحییٰ حیا ۴۲
۸۲- محمد کاظم ۴۳
۸۳- اسداللہ شگون ۴۳
۸۴- میر عنایت اللہ کنٹ ۴۳
۸۵- میرزا قلندر ۴۴
۸۶- محمد رضائے کنٹ ۴۴
۸۷- خواجہ بہاؤالدین ۴۴
۸۸- رحمت اللہ تمکین ۴۴
۸۹- ملا محمد توفیق ۴۴
۹۰- خواجہ عبدالغفور ۴۷

۹۱- ملا عطاء اللہ ہما ۴۸
۹۲- ملا عبد الغنی ۴۸
۹۳- عبد الوہاب ہمت ۴۹
۹۴- محتشم خان فدا ۴۹
۹۵- بابا کرم اللہ ۵۰
۹۶- حبیب اللہ ڈلو ۵۰
۹۷- محمد رضا ۵۱
۹۸- عصام الدین خان منجمہ ۵۱
۹۹- محمد اکبر رفیق ۵۱
۱۰۰- محمد فایق ۵۱
۱۰۱- فاخر ۵۲
۱۰۲- محمود والا ۵۲
۱۰۳- محوی ۵۲
۱۰۴- ملا حبیب اللہ دار ۵۳
۱۰۵- ملا عبید اللہ ۵۳
۱۰۶- مصطفےٰ خان بخت ور ۵۴
۱۰۷- بابا محمد کاظم ۵۴
۱۰۸- میرزا مہدی مجرم ۵۵
۱۰۹- ملا حمید اللہ ۵۶
۱۱۰- کبیرای ۵۶
۱۱۱- یاسین خان ۵۶
۱۱۲- خواجہ حسن زرگیر ۵۶
۱۱۳- خواجہ حسن کول مشعری ۵۶
۱۱۴- محمد شاہ فصیح ۵۷
۱۱۵- اسد اللہ راجہ نحوی ۵۷
۱۱۶- خواجہ محمد شاہ تروری ۵۸
۱۱۷- خواجہ سعد الدین درابو ۵۸
۱۱۸- حاجی مختار شاہ اشائی ۵۸
۱۱۹- خاتمہ ۶۰
[اشاریہ] ۶۳

تاریخ حسن

حصۂ چہارم

در تذکرۂ شعراء

اے قلم باز دُرفشانی کن | لغز گوئی و خوش بیانی کن
نقش دانش سواد یافت ز تو | آفرینش مراد یافت ز تو
اولیں نقطۂ وجود توئی | آخریں محورِ عمود توئی
از تو شگفت باغِ حکم ازل | از تو پذ رفت رنگِ نقشِ عمل
سر برافراز تا سرت گردم | طرح انداز قصۂ سر کردم
ختم کردی چو حصۂ فقرا | تازہ کن باز قصۂ شعرا
حصۂ چاریں بصد تعجیل | کن بتذکار شاعراں تکمیل
شاعر پاک دل زبانِ خداست | کہ سخن آفریں بنور ہُداست
ور بود بد منش شود وارون | لقب اوست در جہاں غاوون
در فیض ازل ہمیں سخن است | فیض بخشِ کُمّل ہمیں سخن است
گر نبودے سخنورے بجہاں | رازہائے نہاں نگشت عیاں
نفس را میل ہائے شہوانی است | فرحت روح در سخندانی است
وہ چہ خوش بود علمِ شعر و سخن | رفت چوں آہ یک قلم ز دہن
چوں ہُما شد سخنوراں معدوم | شور بوم است ہر طرف در بوم
زاغ بر طینہ زد نوا در باغ | بلبل از باغ رفت باصد داغ

بدانکہ در خطۂ کشمیر جنّت نظیر حرسہا اللہ تعالیٰ عن الآفات والتدبیر از مبادی آبادی تا ۷۲۵ہجری ہمگی جنود اہل ہنود دریں ملک بود و باش می داشتند و در نوشتن و خواندن از قدیم علم سنسکرت استعمال می نمودند و شعرا و فصحائے آں زمانہ بہمیں زبان شعر وسخن می گفتند و دُرہائے معانی بمثقب فصاحت و بلاغت می سفتند۔ چنانچہ اشعار و کتابہائے زبان سنسکرت بر جادۂ روزگار بسیار یادگار است کہ در سخندانی و خوش بیانی لاثانی است ۔ بعد ترویج مذہب اسلام و حکومت سلاطین اسلامیہ علم فارسی و عربی دریں ملک مروّج گشتہ، فصحا و بلغا پیدا شدند۔ خصوصًا در عہد سلطان زین العابدین بسیارے از مردم شعرا مثل سیّد محمد متخلص بہ منطقی و ملا احمد کشمیری و ملا ندیمی و ملا فصیحی و ملا ملیحی و ملا جمیل و ملا احمد رومی و ملا محمد رومی و ملا نورالدین و ملا علی شیرازی و ملا نادری و مولینا حسین غزنوی وغیرہ بسیارے از سخنوران نامدار دریں دیار ظاہر شدند و بمصاحبت و منادمت پادشاہ سرفراز گشتند۔ بعد سلطان زین العابدین قریب یکصد سال بسبب فساد و عناد امرا دریں محال ہرج و مرج بوقوع آمدہ، ہیچ کسے پرداختِ ایں علم نہ نمود۔ پس در عہدِ چکاں حسین شاہ چک کہ در سخن گستری طبعِ عالی داشت و پرورش و قدردانی سخنوران بسیار می کرد، حرفہ شعروسخن اندک رواج یافت، و در حکومت شاہاں مغلیہ بازار شعروسخن بسیار گرم بود ۔ چنانچہ بعضے ارباب سخن از اطراف دُور آمدہ دریں دیار توطن فرمودند، و بعضے کساں ازیں دیار فیض آثار ہم سرکشیدہ داد سخنوری دادند۔ اکنوں بخیال یادگاریٔ آں افراد باکمال ذکر بعضے مشاہیر شعرا کہ دریں دیار چراغِ سخن را فروغے دادہ اند ابتدائے عہدِ چکاں دریں رسالہ اندراج کردہ شود ۔

میر علی ـــــ از مردم ایران علامۂ زمان و فاضل دوراں صاحب

نطق و بیان بود۔ شاید سیادت ہم داشت۔ در عہدِ حسین شاہ به کشمیر آمده شمع سخنوری افروخت۔ اشعار برجسته می گفت۔ چنانچہ در تعریف کشمیر رسالۂ نظم کرده است و در نستعلیق نویسی فردِ بیهمتا بود۔ البته دُرفشانی می کرد۔ در محلۂ بوٹہ کدل متصل باغ علی مردان خان سکونت پذیرفت، و درآنجا مسجدے بنا نمود که تا حال موجود بود، و درآنجا مدفونست۔ این ابیات از طبعزاد اوست ـــ

گل بدستم چه نهی درکفِ من خارخوش است　　این گل تازه برآن گوشۂ دستار خوش است

○

سبو سبو ده و خم خم دل لوندمرا　　قدح چه آب زند آتش بلند مرا

و این میرعلی سوائے میر علی قدیم است که در عہد میرزا الغ بیگ خان واضع الاصل خط نستعلیق بوده است در شہر توران۔

ملا نامی اول ـــ مداح و مصاحب حسین شاہ چک مردے فقیر و گمنام بود۔ صرف و نحو خوب می دانست۔ باوصف آنکه قدش خم گشته و دیهم شکسته پیوسته چون لاله باجام مدام بزم آرائے اہل کرام و شوق افزائے ارباب نام می بود۔ این چند بیت ازو یادگار است ـــ

مثنوی ـــ

عروسی است می شادی آئین او　　که نتوان روان داد کابین او
بخاموش چهره زبانے دہد　　بفرتوت زورِ جوانے دہد
چو پیداست چون عود تن را گہر　　مے آتش که پیدا کند شان ہنر

قولهٗ ـــ

ہرگز دلم بغیر تو مائل نمی شود　　وز دیده نقش روئے تو زائل نمی شود
از دوریت چه باک که از بُعدِ ظاہری　　اصلا میانِ ما و تو حائل نمی شود
دستم بریده باد چه کار آیدم بگور　　در گردن بتان چو حمائل نمی شود

ملا نامی ثانی ـــ نیز از شعرائے حسین شاہ چک بود و درصحبت

شاہ گستاخی و محرمی بسیار داشت و ہنگام یافتن خلعت عید درخواست اسپ از شاہ نمود۔ ع

خلعت شاہی مرا اسپے رسد یا زیں رسد

حسین شاہ در جواب نوشت۔

ایں چنیں کم فہم را نے آں رسد نے ایں رسد

بابا طالب اصفہانی۔ در زمان حکومت چکاں بکشمیر آمدہ با حکام ایں جا تقرب حاصل نمود و در نزاع امرائے کشمیر اصلاح کلی فرمود و تا عہد اکبر شاہ چمن پیرائے باغ سخن سنجی بود و در محلہ بابا پورہ در مزار بابا خلیل آسود و لطفِ طبعش از حسن معنی ظاہر۔

قولہ۔

از سرِ کوئے تو دل یا دیدۂ تر می رود	شعلہ در دل نالہ بر لب خاک بر سر می رود
حرفِ شرحِ دردِ دل گر آشنائے لب کنم	خوں ز جیب دیدہ تا داماں محشر می رود
شعلہ در پروانہ افتد بلبل آید در خروش	گر بگویم بے تو مارا آنچہ بر سر می رود

غزل۔

در حلقۂ ما زمزمۂ سوز نباشد	ما غمزدگاں را دل مسرور نباشد
بے روئے تو از دیدہ بیروں کنم نظر را	گر ذوق تماشائے تو منظور نباشد
ویرانۂ دل ما چوں سر تعمیر ندارد	بگذار کہ ایں میکدہ معمور نباشد

ملا مہدی۔ از شعرائے عہد علی شاہ چک بود۔ در فضائل علم سخنوری بہرۂ وافر داشت و ایں بیت در مدح حضرت علی مرتضیٰ کرم اللہ تعالیٰ وجہہ گفتہ است۔

بیت۔

مرتضیٰ پادشہ کشور عالی نسبی است	آفتابے است کہ برج شرفش دوش نبی است

محمد امین مستغنی۔ از مردم کشمیر بود۔ ذہنے سلیم و طبعے مستقیم داشت و مصاحبتِ یوسف شاہ بود۔ ایں ابیات از وست۔

لبوزش عرق منت آتشے نبود — تحملے کہ کرم را کنیم داغ کجاست
جہاں زگرم شدۂ من اگر ہمہ خبر است — سرودنے کہ بگیرم ازو سراغ کجاست
سیاہی شب ما را ببرد پرتو مہر — رخے کہ در رہ ما می نہد چراغ کجاست

○

دریں چمن ہمہ بیگانۂ ہم اندولی — ز بلبلم سخن آشنا بگوش آمد

○

من خندہ نیم بطبع عاشق ناساز — یا گریہ کہ بر روئے دوم چوں غمّاز
یا نالہ کہ سر بگوش بیگانہ نہم — من درد دلم خلوتیٔ محرم راز

○

اے سینہ ز وسواس توام نارستان — رگہائے وجودم ز تو زنارستان
عیسیٰ کدہ از چشم تو بیمارستان — ناز تو بکائنات در کارستان

رباعی ــــ

دوشینہ بچشم دل نہاں از مردم — دیدم نہ بہشت بلکہ کشمیر دوم
خاکے ز عبیر و مشک آگندہ خمیر — آبے ز صفا وجود خود یافتہ گم

در محلۂ آرورٹ[1] بیرون مقبرۂ سیّد جمال الدین مدفون است۔

میرزا علی خان ــــ ولد محرم بیگ تاشلیقی۔ شاعر بے نظیر و صاف تقریر بود۔ در ۹۹۰ھ در واقعۂ شبخونِ یعقوب خان[2] کہ بر فوج بھگوانداس کردہ بود بقتل رسید۔

قولہٗ ــــ

شام پُر از چہرہ فگندی نقاب — تاب نیاورد و نشست آفتاب

شاہ ابوالفتح ــــ از علمائے ایران صاحب طبع و خوش بیان بود۔ از ولایت بہ دکھن آمدہ در مصاحبت اکبر شاہ تقرب حاصل نمود۔ و در ۹۹۵ھ با اردوے پادشاہ آمدہ دریں جا توقف نمود۔

۱۔ متصل فتح کدل

۲۔ پسر یوسف شاہ چک

عاقبت بہ تب محرقہ مبتلا گشتہ از جہاں در گذشت۔ و در
مزار شاعران متصل پل درگجن بالائے بلندی آسودہ۔ اہل شیعہ
قبر او را مطاف و مرجع خود کردند و در مدح میر ابوالفتح
ممدوح ملا عرفی قصیدۂ غرا گفتہ است۔ ایں شعر از وست۔

بیت۔

میر ابوالفتح آنکہ لوح دانشش بر سر افہام و اذہان دیگر است

مظہری کشمیری۔ در شیوۂ سخن گستری و آداب شعر و شاعری
بین الاقران ممتاز بود و سیر ایران و خراسان و ہندوستان نمودہ
با شعرائے وقت ملاقات فرمود و با محتشم کاشی صحبت داشت
بعد مراجعت آنسواد در عہد جہانگیر شاہ بر منصب میر بحری ایں
دیار کہ معظم ترین مہمات کشمیر بود سرفراز گشت و ایں اشعار
از طبع وقاد اوست۔

قولہٗ۔

فدائے آئینہ گردم کہ دلستان مرا درون خانہ بگلگشت گلستان مرا
مظہر بجہاں چو بے نصیباں می باش وز گل بنوائے عندلیباں می باش
با دیدنی از خوبیٔ عالم می سازنہ مہماں نظارہ چو غریباں می باش

○

اقبال حسن کار ترا پیش می برد ورنہ صلاح کار ندانستہ کہ چیست

○

سیرے چنانکہ ابر نیارد بر و گذشت عزمے چناں کہ باد نیارد بدو رسید

○

گو خلوتے کہ عزلت عنقا بر آورم تا بام آسماں در دنیا بر آورم
چوں کودکے کہ غوے وے از شیر وا کند من دیدہ را ز ذوق تماشا بر آورم
چوں نارسیدہ میوہ کہ بادش برافگند از دل بعنف بیخ تمنا بر آورم
خوں شد دل و خوشم کہ بہر جۂ و در رسد تا کار عشقت از ہمہ اجزا بر آورم

سحر صبح آتشے شوم و در خود او فتم — چوں گل بہ خانہ سوزئے غوغا بر آورم

○

لطفی نکردہ دہر ز دیوانہ پُر شدہ است — حرفے نگفتہ شہر ز افسانہ پُر شدہ است
یک قطرہ ز قرابۂ ساقی فرو چکید — چندیں ہزار ساغر و پیمانہ پُر شدہ است
در خونِ خویش دست زد از غصہ مظہرؔ — کز شاخ سنبل تو کف شانہ پُر شدہ است

○

گلعذاران کہ لب از شکرِ شاں نتواں بست — ہیچ طرفے ز بہار و پریشاں نتواں بست
جام جمشید و دل مظہرؔ آساں مشکن — کہ دگر بارہ بہ یکدیگر شاں نتواں بست

○

از شادی آں جامہ کہ وے پوشیدم — چوں چرخ بگرد خویش می گردیدم
پامال بزرگیم فلک میشد و من — در جامۂ آسماں نمی گنجیدم

○

در عشق بآہ و نالہ میباید زیست — دل کردہ بغم حوالہ میباید زیست
آمادہ کفن فگندہ در گردن جاں — کم مہلت تر ز لالہ می باید زیست

دیوان اشعارش زیادہ از شش ہزار بیت موزون است۔ در ۱۰۲۶ھ رحلت نمود و در مزار ملہ کواہ[1] آسود۔

میر حسن —— از مرزوم کشمیر بود و از علوم رسمی بہرۂ وافر داشت و در خدمت میر علی کسب خط نستعلیق نمودہ۔ در اندک فرصتی کمال ایں فن حاصل نمودہ بے نظیر وقت شد و خط او را فخراً ببلاد ایران و توران می بردند و کتابہا[2] از دست او می نویسانند و محمد مراد زریں قلم از شاگردان اوست۔

اوجی کشمیری —— مہر اوج بلاغت و سخنوری مداح آصف جاہ خان[3] بود۔ بعد انتقالش صوبداران اینجا ہر گونہ او را قدردانی می کردند و ساقی نامہ

۱۔ ملہ کھاہ ۲۔ کتبہ جات ۳۔ برادر نور جہاں و وزیر جہانگیر

بکمال متانت و رنگینی گفته است و دُرہا سفته است ۔
گویند ملا صوفی چوں از ساقی نامہ اوجی ایں بیت شنید ۔
مرا دامن خویش زنجیر شد ۔ مرا دست در آستین پیر شد
و آں منصف که متصف باصناف انصاف بود باستماع ایں بیت
بسیار مسرور شد و گفت ۔
"اگر من ایں بیت پیشتر می شنیدم خواہش نظم ساقی نمیکردم" ۔
در ۱۰۳۲ھ رحلت نمود و دیوانے پُر از معانی، رنگین است و ایں
اشعار از طبعزاد اوست ۔

مثنوی ۔

لب از ہم بجز نالہ ننہادہ ام ۔ بجاتم مگر تواماں زادہ ام
مرا شیشہ بر دوش باراں سنگ ۔ نہ یارائے رفتن نہ پائے درنگ
مرا دامن خویش زنجیر شد ۔ مرا دست در آستین پیر شد
اگر فی المثل حسن صد نوبہار ۔ بروید ز روئے زمین سبزہ زار
بجنبد ز پہلویش از سال و ماہ ۔ بگہوارۂ چشم طفل نگاہ
چناں در غمش دیدہ خونبار شد ۔ کہ شب جائے خوابم جگر زار شد
بیا ساقی آں راوق تاک را ۔ ضیا بخش خورشید ادراک را
بدہ تا بدانم کہ آں نوش لب ۔ چرا میگریزد ز من بے سبب
نسیم سحر خاطر انگیز شد ۔ ز سیمائے گل آتشم تیز شد
بیک نغمہ پردازئی ارغنوں ۔ دلم از رہ گوش آید بروں
نمی بینم اوجی در آفاق جائے ۔ سفر بایدم کرد زیں تنگنائے

ولہ ۔

اوجی از بیگانہ بے تقریب می رنجیم ما ۔ دیدہ و دانستہ مارا آشنا تاراج کرد
اوجی چراغ عمر بافسانہ سوختیم ۔ کارے نکردہ ایم و دمیدن گرفت صبح

ہر سر کہ بستۂ خم فتراک او بود ۔ دانم یقین کہ روز جزا سرخ رو بود

از بس خیال زلف تو در سینہ گرفت　　آہ یکہ سر زند ز دلم مشکبو بود

○

نشستہ عکس جمالت چنان بخانۂ چشم　　کہ کسب نور کند مہر ز آشیانۂ چشم
چو دیدہ باز کنم بر رخ تو از حیرت　　کند نگاہ فراموش راہ خانۂ چشم
بیا کہ بے تو ہمی تا بگردن اندر خون　　نشستہ مرغ نگاہم در آشیانۂ چشم
بجائے سبزہ شرر میدمد ز خاک اوچی　　بہر کجا کہ بر افشاندہ ایم دانۂ چشم

ملا ذہنی کشمیری — از شعرائے برجستۂ روزگار صاحب ورع و تقویٰ بود و از علوم دینیہ ہم حظ کامل داشت ۔ در منقبت چہار یار باصفا چہار قصیدہ غرّا گفتہ است ۔ چون بنظر بابا نصیب الدین غازی گذرانید مورد تحسین بلیغ شد ۔

قولہ —

یار پیغمبر نشاید برگزیدن جز چہار　　حجت آں بشنو از ذہنی کہ باشد یادگار
از ملایک وز کتب جز چار نگزیدہ است حق　　کین عدد مستحق است از پئے معنی در شمار
نہر خلد و رکن کعبہ اصل طبع و فصل سال　　ہیں چہار است و چہار است و چہار است و چہار

در منقبت حضرت عمر رضی اللہ عنہ ابتدائے قصیدہ بایں وضع کردہ است —

مقبول شرع تا شدم مردود مردود ان دین　　یعنی منم مدحتگر فاروق امیر المومنین
آن برتر از درک غبی داماد داماد نبی　　قدرش چہ داند اجنبی گو از حسد در خون نشین

○

[۲] . . خورم دل از گلستان کس نیم　　روشن نظر ز شمع شبستان کس نیم
دانشورم ز فیض ولے نکتہ دان خویش　　طفل طبا پخر خورد دبستان کس نیم
کلکم ز نظم خود ہمہ شب بیت زد رقم　　سرگرم انتخاب ز دیوان کس نیم
ہمت نمی فروشم و منت نمی خرم　　یعنی مراد دل طلب از خوان کس نیم
مانند نکتہ سر بگریبان نشستہ ام　　دست طمع در از بدامان کس نیم

۱- در سینہ ام ؟　　۲- سہو کاتب ؟

ذهنی چو آستانہ مقیم درِ خودم | لب تشنۂ اجازتِ دربان کس نیم

○

گر با تو کنم آرزوئے دیدن گل | آمادہ نگاہ بر پرستیدنِ گل
آگر کند از جنون من بلبل را | چشمک زدنِ نرگس و خندیدن گل

○

تا حرف غم تو کردہ ام گوش | شد ابجد شادیم فراموش
از شوق تو زیر ہر بُنِ موست | فوارۂ اضطراب در جوش
گر عاشق صادقی بدست آر | جوشندۂ دل و زبان خاموش
پروانہ صفت لبوز و تن زن | چون بلبل ہرزہ گوے مخروش
آن دل کہ خریدہ بصد لطف | اکنون بعتاب و ناز مفروش
نیشے کہ ز دوست دوست باشد | خوشتر ز ہزار چشمۂ نوش
اے حور بہشت سوئے زین پس | از دوزخ دل مگیر سر پوش
یعنی کہ ز آہ آتشینم | اندیشہ کن و بمہر میکوش
از نشاء جام عشق ساقی | دل بیدل گشت و ہوش بیہوش

حاجی محمد جان قدسی — ولدش مشہد مقدس رضویت و بجہتہ انصرام بعض مہمات بہند آمدہ باریاب صحبت شاہجہان گشت و ملک الشعراء وقت شد۔ تیز زبان و فصیح البیان بود۔ در قصیدہ گوئی و غزل پردازی گوئے بلاغت از اقران خود ربود۔ ظفرنامۂ شاہجہانی را بفصاحت و بلاغت تمام ادا کردہ چون نام عبداللہ خان فیروزجنگ را در بحر گنجائش ندید بدینگونہ بیان ساخت۔

فرد—

نہنگے کہ از غایتِ احتشام | نگنجد بہ بحر از بزرگیش نام

وقتیکہ فیل سفید بزر و زیور مزین ساختہ بنظر پادشاہ آوردند۔ وے حاضر بود این رباعی بدیہہ موزون کردہ گذرانید—

بر فیل سفیدش کہ میناد گزند | شد شیفتہ ہر کسکہ نگاہے افگند
چون شاہجہان برو برآمد گوئی | خورشید شد از سفیدۂ صبح بلند

و بجائزہ فاخرہ مفتخر و مباہی گشت و مثنوی در تعریف و توصیف کشمیر و صعوبت راہ بسیار خوب گفتہ است ازانجملہ این اشعار۔

مثنوی —

بود قطع رہِ کشمیر مشکل — بحق نتوان رسید از راہ باطل
مگر زین راہِ باریک خبر نیست — کہ گوئی کوہ را موئے کمر نیست
زبیم این رہ باریک و خونخوار — خلد موئے کمر در دیدہ خار
گرہ ہے دست ازجان بر فشاندہ — درین رہ چون گرہ بر تار ماندہ
رہِ فقر از رہِ کشمیر پیداست — کہ گام اوّل او ترک دنیا ست
ازین رہ چون توان آسان گذشتن — کہ گام اوّل است از جان گذشتن
مسافر کے تواند زین بلا جست — مگر لغزیدن پا گیردش دست،
رہے ہمچون دم شمشیر باریک — جہان در چشم رہ پیمائش تاریک
رہے پیچیدہ تر از موئے زنگی — بہ تندی چون دم تیغ فرنگی
زبس در رفتنش تدبیر کردہ — فلک را فکر این رہ پیر کردہ
ازین پیمانہ ہائے زندگی آہ! — کہ پُر می گردد از پیمودنِ راہ

می آرند کہ روزے غزلے گفتہ درپیش مُلائے مکتب واری گذرانید۔ چون باین بیت رسید —

ساقی بصبوحی قدرے پیشتر از صبح — برخیز کہ تا صبح شدن تاب نداریم

کودکے درانجا بود، گفت — "یا مولانا اگر بجائے قدرے نفسے می گفتند برائے مناسبت صبح بہتر بود"۔

حاجی نہایت محظوظ شد۔

غزل —

نگہت عشوہ گرو عربدہ ساز است ہنوز — چشم مخمور تو سر فتنۂ ناز است ہنوز
تازہ شد دوستئ ما بخطِ تازۂ تو — باز کمے ناز کہ آغاز نیاز است ہنوز
خاک شد پیکر مخمور ز تاثیر وفا — دل او در شکن زلف ایاز است ہنوز
راہ نزدیک حرم سعی مرا باطل کرد — لیک شادم کہ رہ عشق دراز است ہنوز

گرچہ نبود سر موئے ز حقیقت خالی — دل قدسی نپے عشق مجاز است ہنوز

O

زود بہ کردم من بے صبر داغ خویش را — اول شب می کشد مفلس چراغ خویش را

O

بارم نشستہ نا مژہ در دل نگاہ کیست — روزم سیاہ کردہ چشم سیاہ کیست
دل دادن و سخن نشیدن گناہ من — دل بردن و نگاہ نکردن گناہ کیست

O

جوانی رفت داغے ماند بر دل یادگار ازوے — چو آں سرخی کہ بر ناخن پس از رنگ حنا بندد

O

اگر دستم دہد روزے بجنب زاہد خود بیں — چو شمع آرم بروں یکدستہ زنّار از گریبانش

گویند موجب وفات فرزند خود محمد باقر محزون شدہ باز گشت بوطن نرفت و مدۃ العمر در ہند بسر برد۔ آخر عمر بہ کشمیر آمدہ دریں جا اقامت گزید و در مزار شعراء متصل پل در گجن بخاک آرمید۔

طغرائے مشہدی ــــ شاعر خوش فکر و معنی یاب منشی طبیعت بود۔ پیشتر در انشا پردازی خیال بندی می کرد و در نظم مثنوی تعریف کشمیر و صعوبت راہ بجدے داد سخنوری دادہ است۔

من اشعارہ ــــ

خوش آں ساعت کہ بزم آرا نشینی بر لب جوئے — خط پشت لب تو چشم قدح را گرد ابروئے

رقعاتش بطرز خیال بندی در تعریف باغات و اقسام میوہ و گل و مل و از ہر جزو و کل بکمال دلپسندی مشہور و منظور ارباب خیال است و از فقرات اوست ــــ

درخت آبی از بے آبی بروئے بہی ندیدہ

و در وصف ناشپاتی گفتہ است ــــ

کنم تحریر وصف ناشپاتی — نماید صفحۂ کاغذ نباتی

قولہٗ ــــ

کشمیر بود فصل خزاں عالم نور — بر طالب فیض دیدنش ہست ضرور

گوئی کہ دریں باغ چمن ساز قضا　　آوردہ نہال شعلہ از خرمن طور

و از ملازمان شاہزادہ مراد بخش بود۔ قصیدۂ در مدح شاہزادہ گفتہ است و نمونہ آں ایں است ــــ

دارائے عرش کوکبہ سلطان مراد بخش　　زینت فزائے کرسی و اورنگ آسمان

آخر عمر بتحریک میرزا ابوالقاسم دیوان مشہور بہ قاضی زادہ بہ کشمیر آمدہ در محلۂ نائدیار بر یک دوکانے دیوانہ وار سکونت می کرد و بہ معنی سنجی شاغل می بود۔ چوں رحلت نمود در مزار شاعراں محلۂ درگجن نجاک آسود۔

قاضی ابوالقاسم ــــ مشہور بقاضی زادہ از اولاد قاضی شریح است۔ ازاں سبب شہرۂ بقاضی زادہ دارد و در عہد شاہجہان بر عہدۂ دیوانی کشمیر استقلال داشت۔ صاحب طبع وقاد و ذہن نقاد بود۔ در سائر علوم خصوصًا در نظم و نثر سحرکاری می نمود۔ باوجود کثرت اشغال اوقات در عیش و عشرت می گذرانید۔ چوں رحلت نمود، در مزار شعراء آسود و سد قاضی زادہ از اعمال اوست۔ قولہٗ ــــ

خالی از ذکر تو عضوے چہ حکایت باشد　　سر موئے بغلط در ہمہ اندامم نیست

محمد قلی سلیم ــــ در زمانِ شاہجہان از ایران بہ ہند آمدہ در فن سخنوری و شعر گوئی فرد بے ہمتا بود و در ملازمت نواب اسلام خان وزیر اعظم اوقات می گذرانید۔ و شعرہائے خوب و فکرہائے دست بستہ بر منصۂ ظہور می رسانید۔ ازانجملہ ــــ

چشم تو ز بیماری خود بر سر ناز است　　مژگاں تو ہمچوں شب بیمار دراز است

○

گدائے کوئے تو خراباتم و غمم ایں است　　کہ بادہ آتش سوزاں و کاسہ چوبیں است

○

دل چو شد گرم زہے جلوۂ معشوق کند　　ماہئی موم بآتش چو رسد آب شود

○

تواں از دانہ ہائے سبحہ دانست　　کہ دلہا را بہ دلہا راہ باشد

در تلاشِ سوختن چون کاغذ آتش زده داغهائے سینہ ام باہم بجنگ افتادہ است

○

بستہ کینم کر از قبضۂ کمان او درگشتن من تیغش افتاد بیکو
بیماری چشمش را تعویز چہ بنولیسند از پردۂ چشم آرند خوبان ورق آہو

○

بہ عیش آباد ہندوستان غم پیری نمی باشد کہ مو نتواند از شرم کہ باشد سفید آنجا

○

کمترینم از قیصر و فغفور کہ من در ہند سیہ بختی خود شاہ سلیم

مثنوی قضا و قدر و مثنوی تعریف کشمیر بسیار تلاش گفتہ است۔ کہ زبان زد ارباب کمال و سند ارباب خیال است۔ آخر عمر بتقریب رفاقت بعض امرا بہ کشمیر آمد و دریں جا طبع سلیمش سقیم شد۔ در مزار شعراء بخاک فنا آمیخت و دیوان اشعارش مشہور۔

میرزا طالبائے کلیم ــــ مولدش ہمدان است۔ معاصر رشیدا۔ ...!.. بود۔ چون محمد جان قدسی را اکبر شاہ بزر سنجید و وے تہایت رنجید و بغیرت برخود پیچید و گفت ــــ "شخصے را کہ زبان بحلق بالیستی کشید عجب کہ او را بزر کشیدند۔" فی الحال از اصفہان در شیراز رفتہ و بہرہ تمام از دانش علوم رسمی یافتہ رہ نورد ہندوستان گردید۔ اگرچہ مدتے در ممالک دکھن و اطراف ہندوستان سیر می کرد عاقبت بدرگاہ شاہجہان رسید و در سلک ملازمان منسلک گردید ــ آخر عمر او را برائے نظم کردن شاہنامہ شاہان چغتائیہ در کشمیر فرستادند و درینجا رسیدہ بعد چندگاہ از جان در گذشت و در مزار شعرا ماوا گرفت۔

فیل جنگ شاہجہانی بسیار خوب گفتہ است و کتب ہائے بسیار تصنیف کردہ است و مثنوی بے نظیر در تعریف ہندوستان و کشمیر بسیار دلپذیر۔

فولہٗ ــــ

تا شد مژہ بے اشک فتاد از نظر من اکنون چہ کنم رشتہ کہ وقتے گہرے داشت

۱۔ سہو کاتب؟

دوستے بہ ہیچ فروخت باھمہ یارے یارفروشی دریں زمانہ ہمیں است

میان غمگساران سوزم از غم چو آں کشتی کہ در دریا لبسوزد
مفلسانرا کس نمی خواہد زمیناکن قیاس تاتہی شد دیگرش کس دست درگردن نکرد

وضع ہمرساں کہ لبسازی بعالے باہمتے کہ از سر عالم تواں گذشت
بدنامئی حیات دو روزے نبود بیش گویدترا کلیم کہ آنہم چساں گذشت
یکروز صرف بستن دل شد باین و آں روز دگر بکندن دل ازجہاں گذشت

و تاریخ فوتش ملا طاہر غنی موزون کردہ است ـــــ

حیف کز دیوار ایں گلشن پرید طالبا آں بلبل باغ نعیم
رفت و آخر خامہ را ازدست داد بے عصاطے کرد ایں رہ را کلیم
اشک حسرت چوں نمی ریزد قلم شد سخن از مردن طالب یتیم
ہردم از شوقش دل اہل سخن چوں زبان خامہ میگردد دونیم
عمرہا در یاد او زیر زمیں خاک برسر کرد قدسی و سلیم
عاقبت از اشتیاق یک دیگر گشتہ اند ایں ہرسہ دریکجا مقیم
گفت تاریخ وفات او غنی طور معنی بود روشن از کلیم ۱۰۶۱ھ

میر الٰہی ـــــ از سادات ایران درنکتہ سنجی و سخندانی مفخر دوراں بود۔ در پیش گاہ جہانگیرشاہ مصاحب خاص و ندیم با اختصاص بود و ہمیشہ از التفات او فیض یاب می شد و درعہد شاہجہان وقتیکہ ظفرخان احسن را خلعت صوبداری کشمیر بخشیدند شاہجہان سردیوان فرمود کہ ظفرخان را ضامن بگیرند کہ مردم کشمیر را ازخود راضی بگذارد۔ میر الٰہی درانجا بود و بلغرض رسانید ـــــ

خدا ضامن رسول و چار یارش

پادشاہ نہایت محظوظ شد و ظفرخان التماس نمود کہ میر الٰہی رفیق من باشد و منظور شد۔ پس میر الٰہی با ظفرخان بہ کشمیر آمدہ درینجا رخت اقامت انداخت و بسیر بساتین و گلستان پرداخت ۔ گویند آخوند ملاشاہ ایں بیت

گفته بود ـــــ

پادشاہے واگذار و دستِ آگاہی گزیں چوں بآگاہی رسیدی ہر چہ میخواہی گزیں

[و این بیت بہ آبِ طلا بر کتابہ نوشتہ بود، چوں میر الٰہی رسید بدیہہ زیر ہمیں بیت نوشتہ گذاشت ـــــ

من نمی گویم گدائے یا شہنشاہے گزیں خویش را مگزیں و دیگر ہر چہ میخواہی گزیں[1]]

و ایں حرف موجب غیرت ملاشاہ گردید۔ بعد چندگاہ میر الٰہی دنیائے غدار را پدرود نمود و در مقبرۂ شیخ بہاؤالدین گنج بخش طرف مغرب آسود و سنگے بالائے قبرش استادہ است و براں ایں تاریخ نوشتہ ـــــ

میر الٰہی ملکِ ملکِ نظم بود در اقلیم سخن بے قریں
سال وفاتش طلبیدم ز عقل گفت بگو بود سخن آفریں

و از منظومات اوست ـــــ

یا الٰہی ز الٰہی تو چہ پرسی در حشر آنچہ او کرد تو دیدی و چہ گفتن دارد

○

چشمت از سر گوشۂ با یار عہد تازہ بست خط مشکینت کتاب حسن را شیرازہ بست
نشہ از تندیٔ او دارم کہ چاک سینہ ام چوں خمار آلودہ نتواند لب از خمیازہ بست

○

شب ہجراں ز بس لب زیر کلفت گشتہ ام ریزد چو گرد از دامن مژگاں نگاہ حیرت آلودم

○

چناں از زاں متاع زندگی را امید ہم از کف کہ گویا کاروان عمر می آید ز پس ما را

کتاب تذکرۃ الشعراء بخوش اسلوبی تصنیف کردہ است۔

ملا محمد صالح ـــــ متخلص بہ ندیم ولد خواجہ محمد علی بٹوانی ساکن محلۂ نوہٹہ از شعرائے برجستۂ کشمیر است و اصلاح شعر از ملا ذہنی گرفتہ۔ در اندک فرصتی بدرجۂ کمال اعتلا نمود و از اقران خود در بدیہہ گوئی گوے سبقت ربود۔ خوب گوے و بسیار گو بود۔ ایں ابیات از واردات طبع اوست ـــــ

---

[1] نسخہ ی ۱۰۶۳ھ ۲۰

از آہِ سرد آتشِ ترا غم فرو نشست — بادِ بلا وزید و چراغم فرو نشست
گردی ز چار سوے زمیں جست بر ہوا — برگشت و در حریم و ما غم فرو نشست
افسردہ گشت بر مژہ لختِ جگر مرا — نم در فتیلہ بود و چراغم فرو نشست
پامال دست بُرد خزان غم تلدیم — خار و گلے کہ خواست ز باغم فرو نشست

○

در کشورِ توکّل غمناک و شاد باشد — حاصل چو شد تحمل بیداد داد باشد
اسرار غیب دانی حل کن اگر توانی — در سر نوشت خوانی باید سواد باشد
تا دل دہم ہوس را غارت کند نفس را — بر دزد خانہ کس را کے اعتماد باشد
در سینہ دل ہمہ تن افروزد از دم من — اینجا چراغ روشن از روے باد باشد
از چشم فتنہ بارت صد جور یک اشارت — آرے برائے غارت ترک اوستاد باشد
از نفس و خصلت او دل کن ندیم یکسو — باور مکن کہ بد خو نیکو نہاد باشد

ملا فصیحی — از شعرائے کشمیر است و در عہدِ شاہجہاں چمن پیرائے باغ سخندانی بود و ندیمی ملا ندیم اختیار می نمود۔ دیوان طبعزادش مشہور و ابیات از نتائج افکارش مسطور —

حسن پیرایۂ دوکانِ ہوس نتوان کرد — شعلۂ طور چراغ دل خس نتوان کرد
طوطیاں گر لب در یوزہ بحسرت بستند — شکرستان ہمہ در کام مگس نتوان کرد
چوں حیا پردہ نشیں شو کہ گل خوبی را — دست فرسود نگاہ ہمہ کس نتوان کرد
بال و پر سوز کہ تا ثروت پروازی ہست — بمراد دل خود سیر قفس نتوان کرد
چہ طلسمی است فصیحی کہ ز میداں وفا — پیش نتواں شد و رد باز بہ پس نتوان کرد

○

آشفتہ تر از مابت لبے انجمن ما — بے نور شود شمع طرب بے لگن ما
بر ناصیۂ غنچۂ ما نقش طرب نیست — شرمندہ بروں رفتہ نسیم از چمن ما
نشگفتہ بماندیم بگلزارِ شہادت — پاشیدہ مگر گرد غمی در کفن ما
از سوختن ما نشود ہیچ تسلی — خوش بر سر لطف آمدہ پیمان شکنِ ما

ملا فہمی — ہمعصر فصیحی و ندیمی بود۔ فہمی و فراستی عالی داشت و

در مشاعرۂ علم مقابلت با فیضی و ذہنی می افراشت و این ابیات از طبعزاد اوست ـــــ

فکر سر زلف تو مرا اے سرو پا کرد | اندیشۂ پابوس تو ام پشت دوتا کرد
گفتم کہ بوصل تو برسم گر بودم عمر | نے وصل میسر شد و نے عمر وفا کرد
دردا کہ ترا مہر نیا موخت معلم | در مکتب خوبی ہمہ تعلیم جفا کرد
تا رو بہ بادیۂ عشق تنہا دیم | صد گونہ غم از ہر طرفے روئے بما کرد
فہمی نتوان رست ز اندیشۂ خوباں | زینگونہ کہ در دل غم این طائفہ جا کرد

فطرتی ـــــ شاگرد ملا ذہنی بود۔ فطرتے عالی داشت۔ با ندیمی و فیضی حریف بود۔ وقتے کہ میرزا فطرت در کشمیر رسید و اشعار فطرتی بشنید گفت ہرگاہ مرا پیشتر معلوم می شد تخلص خود فطرت نمی کردم۔ من اشعارہ ـــــ

از باغ و گل ہوائے دماغم فرونشست | پائے ہوس بکنج فراغم فرونشست
پرتو فگند عشق فروغ خرد نماند | سر برزد آفتاب و چراغم فرونشست

روشنی ـــــ سوائے روشنی ہمدانی است۔ روشنگر الفاظ شبستان معانی بود۔ این بیت ازوست ـــــ

دربزم از آں بہ پہلوئے خود جا بدہ مرا | تا راست سوئے او نتوانم نگاہ کرد

گلشنی ـــــ از عنادل نغمہ سنج گلشن شیراز بود و از بہر استشمام روائح معانی بگلزار ہندوستان توجہ فرمود و در کشمیر آسود۔

مشتری ـــــ از سادات خندہ بون شاگرد ملا ذہنی بود۔ در شعر و سخن {ذہنے[۲]} عالی داشت۔

مہری مشہدی ـــــ از شہر مشہد آمدہ۔ دریں دیار سکونت نمود و مشاطۂ شاہدان معانی و روشن گر مرآت سخندانی بود۔

بدیعی ـــــ از اعیان خطۂ کشمیر بود و در عہد شاہجہان گلشن سخندانی و نکتہ سنجی را شادابی بخشید۔ این بیت ازوست ـــــ

کم دہ شراب وصل کہ پرشد ایاغ ما | روغن چناں مریز کہ میرد چراغ ما

۱۔ نزد ذاکرل بطرف راست ۲۔ نسخۂ ی

تاریخ بدیعی از تصانیف اوست ـ

فروغی ـــ از زیرک طبعان کشمیر بلاغت خمیر و فصاحت تاثیر بود ـ ہمیشہ به شاطرازی فردوس آشیانی رطب اللسان می بود و {دیوان} فروغی از انوار طبع وقاد اوست ـــ

ازاں غم وطنم نیست کز سبکباری — ہمیشہ ہمچو کمان است خانہ بردوشم
آنکه در رفتن شتاب تیز دارد عمر او — چوں کماں بہر چہ میسازی منقش خانہ را

محمد مراد زرین قلم ـــ سوداگر زادۂ نامدار بود و در مشقت مشق خط نستعلیق خونِ جگر نوشید و اصلاح از میر حسین بن میر علی کسب نمود ـ در خوشنویسانِ زمانہ فرد یگانہ بود و شلغی می نوشت ـ برخلاف آقا رشید ایرانی کہ وے بطرز بادامی می نوشت ـ چوں آوازۂ کمالات او بسمع شاہجہان رسید در جمع مصاحبان و کتابہ نویساں درگاہ داخل گردید ـ چنانچہ تمامی کتابہ عمارات و باغات شاہی بقلم اوست و شاہجہان خطاب او زرین قلم کردہ بود ـ

ملا محسن شیرین قلم ـــ برادر خورد محمد مراد زرین قلم ـ در حسن خط با برادر خود برابر بود و آنچہ در تسطیر کتابۂ عمارات بعد فوت محمد مراد باقیماندہ بود، وے بکمال نزاکت و دلربای درست نمود و بر رویہ برادر می نوشت و از علم معنوی ہم اثرے داشت ـ در خدمت شیخ بیتہ مالو استفادہ کردہ بود و شیرین قلم خطاب شاہی داشت ـ

ملا محمد طاہر غنی ـــ از قبیلۂ اشائی ہاست ـ شاگرد ملا محسن فانی بود ـ ارباب سخن اتفاق کردہ اند کہ در خطۂ کشمیر بلکہ در تمامی ہندوستان مثلِ او خوش خیال و نازک مثال ہیچ کسے برنخاست ـ دیوان اشعارش کہ میرزا محمد علی انتخاب کردہ است شاہد کمالات اوست و شعرش اکثر بطرز ابہام است و غنی [تاریخ] ابتدائے شعر گفتن و تخلص یافتن اوست ـ روزے مطلعے تازہ گفتہ پیش شاہ ماہر می خواند ـــ

بیت ـــ

بے چراغ است اگر بزم خیالم غم نیست — مصرع ریختہ شمعے است کہ در عالم نیست

۱ـ سہو کاتب؟ ۲ـ اصنافِ خط ۳ـ متخلص بہ ماہر ۴ـ سہو کاتب؟ سنہ ۱۰۶۰ھ

شاہ نظر بر ایہام بندی او کردہ گفت ـ شاید مصرع ریختہ کہ گفتہ باشد ہمیں خواہد بود۔
این چند شعر از دیوان اوست ـــ

فراغتی زنیتان بوریا دارم — مباد راہ درین بیشہ شیر قالین را

○

کند در ہر قدم فریاد خلخال — کہ حسن گلرخان پا در رکاب است

○

یاد امن ترشدم بمحشر — گفتند در آفتاب بنشین

○

حسن سبزے بخط سبز مرا کرد اسیر — دام ہمرنگ زمین بود و گرفتار شدم

○

مینواز د ساز عیش آن دم کہ طامع یافت قوت — باشد از بائے مگس مضراب تار عنکبوت

○

برنداریم تر اشعار کسے مضموں را — طبع نازک سخن کس نتواند برداشت

○

جان بلب از ضعف نتواند رسید — ما بزور ناتوانی زندہ ایم

○

میان نازکت ہمچو موران دستان دارد — پر مور است شمشیرے کہ بر موئے میان دارد

○

چوں آستین ہمیشہ جبینم زچیں پر است — یعنی دلم ز دست تو اے نازنیں پر است

○

می فروشد بہ پدر پیرہن خالی را — یوسف از دولت حسن این ہمہ خود را گم کرد

○

اثر بر عکس بخشد سعی من از طالع وارون — ز فریاد سپندم چشم بد از خواب برخیزد

○

چو خاتمی کہ بر دستہ بجیب موم فرد — زدم چو بر در پستی بلند شد نامم

دل بہ بردن [نعنہ]¹ غنی چوں قامت گردید خم　　بہر این خاتم نگینے نیست چوں سنگ مزار

○

جلوهٔ حسن تو آورد مرا بر سر فکر　　تو حنا بستی و من معنی رنگین بستم

○

یاران بردند شعر مارا　　افسوس کہ نام ما نہ بردند

○

رفیق اہل غفلت عاقبت از کار می ماند　　چو یک پا خفت دیگر پا بے از رفتار می ماند

○

نگردد شعر من مشہور تا جاں در بدن دارم　　کہ بس از مرگ آہو نافہ بیروں می دہد بو را

○

چوں محبت در میاں آمد تکلف گو مباش　　شیر مادر در حلاوت بے نیاز از شکر است

○

بر تواضع ہائے دشمن تکیہ کردن ابلہی است　　پائے بوس سیل از پا افگند دیوار را !

○

تربیت را چہ اثر چوں نبود استعداد　　آسیا صاف چو آئینہ نگردد ز غبار

○

می رسد روزی بہر کس در خور ہمت ز غیب　　کے بدام عنکبوت آید شکارے جز مگس

○

گر از ناآشنائی چرخ سازد زیر پل غرقم　　از اں بہتر کہ بینم روے یاران سر پل را

○

چو دیدم قامت از پا فتادم　　بکن رحمے کہ از بالا فتادم

در سال ہزار و ہشتاد و دو در کمال ریعان جوانی بعد واقعۂ شیخ محسن فانی ہشت ماہ بملک جاودانی انتقال نمود۔

۱۔ نہی (فی الاصل)، (سہو کاتب؟)

تاریخ ـــــ

از فوت غنی گشته کر و مه غمگین هرکس شده در ماتم او خانه نشین
تاریخ وفاتش ار پرسند بگو __پنهان شده گنج هنرے زیر زمین__

خواجه هاشم دیوانی ـــــ از اعیان شهر کشمیر بود و بر منصب قانون گوئی استقلال داشت ۔ خوش فکر و صاحب ذہن عالی بود۔

قولهٔ ـــــ

کے زبیم خنجرت خواہد دلم یکسو گرفت ہمچو ابرو می توان تیغ ترا بررو گرفت
کثرت حسن و صفا سرتا سر آن رو گرفت خال جا خالی ندیده گوشهٔ ابرو گرفت

○

یک ذره ز اختیار در دست تو نیست لیکن معقول فطرت پست تو نیست
تدبیر چو کعبتین و تقدیر چو نقش در دست تو ہست لیک در دست تو نیست

قاضی محمد عارف ـــــ خلف قاضی ابو القاسم بن مولانا جمال الدین سیالکوٹی است صاحب طبع و تیز فکر بود ۔ در پیش گاه شاہجہان مرتبهٔ عالی داشت ۔ سفارت سلاطین ایران را بحسن تقریر جواب می داد و در سخندانی و خوش بیانی نامی و گرامی بود۔

قولهٔ ـــــ

خواہم که ازین نشیب و پستی برہم وز ننگ خودی و خود پرستی برہم
یک جرعه ز جام نیستی نوش کنم از کشمکش خمار ہستی برہم

○

ہر ازاں دیر تر به بخشد کام که دہد جلوه کبریائی را
زاں توقف کند که دریابی ذوق در یوزهٔ گدائی را

از جناب شیخ محمد معصوم سرہندی یک مکتوب بنام اوست در جلد ثالث مکتوبات مرقوم۔

عنایت خان ـــــ ولد ظفر خان احسن ۔ آشنا تخلص می کرد و آشنائی لجهٔ سخنوری و سیاح دریائے ہنر پروری بود و در امرائے دربار شاہی

---

(۱) سنه ۱۰۷۹ھ

اعتبار کلی داشت۔ آخرہا ترک منصب کردہ بکشمیر آمد و در عزلت و خمول ایام بسر بردہ در ۱۰۷۷ھ رحلت نمود۔ صاحب دیوان است۔

عبدالرسول استغنا ـــــ از ساکنان ملک کشمیر بود و در سلک تازہ گویاں انتظام داشت۔ اوائل از صحبت اہل دنیا استغنا می کرد۔ آخرہا در نزد میرزا شجاع فرزند سوم شاہجہاں رسیدہ بہ منصب و خدمت سرفراز گردید و ہنگام بغاوت میرزا شجاع با عالمگیر عہدۂ داروغگیٔ توپخانہ داشت و ہنگام ہزیمت گریختہ در شہر اودھ رسید و مدّتے در ملازمت امرا بنوبت گذرانید۔ عاقبت متوسلان باریاب صحبت عالمگیر گشتہ۔ بقیۂ زندگانی خود در ملازمت او بسر برد۔ در ۱۰۸۲ھ رحلت نمود۔

قولہٗ ـــــ

فلک چرا کمر احتساب می بندد ۔۔۔ سزائے بادہ پرستاں خمار خواہد داد

گویند وقتے جہے داشت و ہیچ کسے از امرائے دربار عرض مطلبش نتوانست کرد۔ عاقبت بختاور خان بغرض اقدس رسانیدہ کامیاب شد و در مدح او چند رباعی گفتہ است۔ ازانجملہ ـــــ

قولہٗ ـــــ

اے خان بلند قدر اکسیر سخن ۔۔۔ قربان زبان تو خوانین زمن

تا خاطر آشفتہ دلاں جمع شود ۔۔۔ یکبار بگو حرف پریشانی من

محمد رفیع منشی ـــــ از مردم کشمیر است۔ در نظم و نثر طبعی بلند داشت۔ امّا بجہت گذراں معیشت ہمت خود بیشتر بفن انشا می گماشت موجب آں عمر خود در حضور نویسی حکام بسر برد۔

قولہٗ ـــــ

در سایۂ خویش جائے آوارہ دہید ۔۔۔ در چارۂ کار دل بیچارہ دہید

ہرچند کہ کفارت ندارد نیکی ۔۔۔ نیکی بہ بدان کنید و کفارہ دہید

می آرند کہ تسلی شاعرے بود۔ وے ہجو مردم کشمیر بطرز بحر طویل کردہ

در پیش گاه سیف خان ناظم صوبہ روبروے اعیان سردیوان گذرانید و خواجہ عنایت اللہ خان
کہ دراں ایام رئیس شہر بود محمد رفیع منشی را دربارۂ جواب او اشارہ
نمود۔ وے بزور بودت خود در یک ساعت جواب بہماں اسلوب موزوں کردہ
روز دوم در مجلس سیف خان باآواز بلند خواندہ و تسلی شاعر را ملزم ساختہ
از شہر اخراج نمودند۔

نقل بحر طویل ـــــ

لعنت اللہ برآں تسلی کم اصل و تبہ کار و گنہگار کہ خود را بزبان دو
سہ لک آدم موزوں و سخنداں و سخن سنج ہمہ آراستہ از فضل و ہنر داد
کہ گر پائے بہجوش بفشارند بفریاد بیارند جہانرا۔

لیک حیف است کہ اوقات چنین مردم پاکیزہ و دانا و نکو رائے و خداترس
و حق اندیش کہ جز ذکر خدا فکر ندارند شود صرف بسازند تر از خون سگے تیغ
زباں را۔

آنچہ در حق ایں طائفہ پاک ز نادانی و بدبختی خود گفت ہمہ تہمت و بہتاں
و ہمہ کذب و پریشاں کہ جزائش رسد از ایزد متعال دریں سال بہ تعجیل
نہ تاخیر کہ فرصت بنود خوب بایں بے ادب خیرہ سر احمق و نادان تا
جزائش بود ایں دو سہ حرفیکہ برآید ز دہان من آشفتۂ حیران ز رہ خشم و غضب
زانکہ چہ لائق کہ کند تسلی قلتاق و قرمساق گدا خوے و سیہ روے و بداندیش
عجب ریش بہ بدگوئے ابنائے زماں عادت و سرگیں خورد و گندہ کند کام دہانرا۔

کے رسد طعن تو بر مردم کشمیر کہ دارم خبر از حال تو و وضع تو اے بے خبر
از خویش کہ در عہد جوانی بمیان لبغل مردم بیگانہ کلان گشتی و صدبار بگوش تو
ز عشاق رسیدہ است کہ از کشمکش کم نتواں بود کہ دنبالہ کے درعقب اوست
تا مداحی کہ پدیدار شد از طلعت نحس اثر ریش کہ پشمی تبود پیش بایں
طرز ز بدکاری و بدفعل گرفبے ز عقب بود و تو در پیش خجل شو کہ ز بے عصمتی
خویش سبک یافتۂ عمر گرانرا۔

بعد ازاں ریش تو گردید مگس راں تو و راند ز دنبال تو فوجے مگس چند

کہ عشاق تو باشند کہ بروز سیہ خویش نشستی کہ الٰہی ہمہ روز تو چنیں باد تہ بینی
ز جہاں ہیچ نکوئی رونقت کم شد و عشاق تو بیزار نشستند و گذشتند ز عشق تو و کس یک
قدح یوزہ برایت نفرستادہ و نکردہ است یک ساغر مقسوم کسے یاد و گر بنگ کہ
بیداد کجا بود بحالت نظر بادہ کشا نرا۔

از پریشانی و بے نانی و عریانی و حیرانی و بے عزتی و خواری و خفت کہ نصیب
تو شد اندر وطن افتاد ہوائے سفرت در سردارا چہ بدنسلی کہ صد پاچہ خر باد
نصیبش شدہ رخصت و چیزے کہ از املاک پدر یافتہ بودی یکے مکدۂ پر زنگ و دو پا
موزۂ بدرنگ لبسے کہنہ و لبس تنگ و دو پتاوۂ چرکیں و یکے لاشہ خر پیر و زبون
آنہم از تاخت ندانم کہ بدست کہ افتادہ است و کہ داد است تصدق پدر قحبہ
زنت را و برائے تو مہیا شدہ آں مرکب و از قریۂ ویرانۂ خود آمدہ با دو سہ لک
نکبت و بدحالی و افلاس و گدائے بسوئے ہند کہ آخور بہ ازیں نیست خرانرا۔

کے گماں بود کہ از گردش گیتی تو شوی ساکن کشمیر کہ در آب و ہوا رشک جہاں
است و بیابی نہ گدائے دو سہ تہ جامۂ رنگین و تنعم کنی از سفرۂ ارباب سخا و ہیچ
بخاطر نرسانی کہ کجا رفت و قروت و تمراچۂ بدپاچۂ خر و موزۂ صد سالہ و پتاوۂ
صد پارہ و آں مکدۂ بے قبضہ کہ میراث پدر یافتہ بودی و بگوزید بریشش کہ کنوں
نیست چنیں نخوت و لاف تو و اظہار سخندانی و بیجا شاعری کے بتو دارند مسلم بہ
دنیائے کہ بود نیز ہمہ مردم اینجا ز نفسہائے تو پاکیزہ تر و بہتر از شعر و سخن ہائے
تو موزوں تر و سنجیدہ ترائے احمق ناداں۔ نفہمیدہ حیوان ز تو دو بے خبر و خیرہ سر
و ابلہ و قلتاق گر از راست نرنجی ز خرے کمتر و از سگ تر و گندہ تو
از جامۂ ناپاک کہ خود ایں ہجو ترا کافی و عبرت دگرانرا؛

فقط —

در واقعۂ آتش برائے دوستے نوشتہ است —

رقعہ —

از سوز خاطر تو وجودم بہ پیچ و تاب ‌ ‌ آنجا فتاد آتش و اینجا شدم کباب

۱۔ بود (نسخۂ ی)

وقتیکه شعله از در و بام تو سر کشید　کس آگهی نداد بایں دیدۂ پر آب
سیر چشمہ زیر ہر مژۂ من ذخیرہ بود　از یک نگاہ خانۂ آتش نشدی خراب
تا ایں خبر رسید بگوشم ز سوز دل　یکدم نگشت دیدۂ من آشنا بخواب
اما ز سرنوشت کسے را گزیر نیست　ایں حرف انتخاب نمودم ز صد کتاب
ہر دم کہ عیش تلخ نماید سپہر دوں　بر بام کار شعلہ کند نور ماہتاب
باد ملال را رہ ندہی بصحن دل　آخر کند تلافیٔ آتش الوتراب

محمد زمان نافع ـــــ برادر ملا طاہر غنی شاگرد ملا محسن فانی بود و از برادر خود کسب فیوض معانی نمود و تا آخر عمر بتدریس دواویں اشتغال داشت و در فن سخنوری ممتاز بود ـ

قولہ ـــــ

مگیر لذت دنیائے شور و شر زدہ را　مزاج زہر بود نعمت نظر زدہ را
شنیدم از لب فوارہ ایں صدائے بلند　کہ گریہ ہاست ثمر خندہ ہائے پر زدہ را
قدم شمردہ گذار ائے خیال بیہدہ گرد　بخانۂ دل ما راہ نیست سر زدہ را

غزل ـــــ

می خرامی بہر قتلم مرحبا می زیبدت　جاں فدا می زیبدت سر مژدہ پای زیبدت
بیکرت ما تار و پود ے جامۂ مسطر کشید　از شمیم گل قبائے تر نما می زیبدت
می کشی و باز می پرسی شہید کیستی　ایں غلط اندازی و بازی بجا می زیبدت
ہمچو مے از پردۂ زنبوریٔ جام ملوہ　چہرہ سازی ہائے رنگیں از حنا می زیبدت
بر گشتی نافع اکنوں ہالہ ساں شب تا سحر　خرمن ماہی در آغوش دو تا می زیبدت

میرزا داراب جویا ـــــ پسر ملا ساری سخنداں و معنی رس بود و در فن سخنوری تتبع میرزا صائب می کرد و با محمد سعید اشرف و ملا علی رضا تجلی کہ ہمراہ ابراہیم خان در کشمیر آمدہ بودند صحبت داشت ـ صاحب دیوان و فصیح بیان است ـــــ

قولہ ـــــ

عین دریائے وصال است بہر چشم زدن　چوں حباب آنکہ ہوائے تو بود در سر او

می تواں یافتن از نالۂ قمری کہ مدام — آتشے ہست نہاں در تہ خاکستر او
دل جویا نخورد زیں غزل آرائی آب — منقبت سنج بود خاطر مدحت گر او
شاہ مردان جہاں آنکہ زبان قلم — زیں دو مطلع شدہ پیوستہ ثنا گستر او

(۲)

بدو عالم ندہم ذرۂ خاکِ در او — عالم و ہر چہ درو ہست بگرد سر او
ہر کہ شد تاج سرش خاک در قنبر او — بر فلک نازکشد بلکہ بپا لا تر او
بعد قنبر ز غلاماں علیؑ نتوانست — کس نیارد دگرے بود چو او ہمسر او

در ۱۱۱۸ھ رحلت نمود۔ چوں در مرثیۂ بعض اکابر اہل سنّت و جماعت بحتمل گوئی شوخی کردہ ہمچنیں گفتہ بود ـــ

بر سرش گل باد گرز آہنیں — بر تنش نار جہنم لوز باد

بنا بر آں بعضے شعرائے سُنیّہ در تاریخ وفاتش جواب دہ شدند و چنیں شوخی کردند ـــ

تاریخ ـــ

رافضی تاریخ جویا نیست ونقش بود کم — چونکہ گز کردند او را گشت تاریخش درست

ہر چہ عوض دارد گلہ ندارد ـــ

کامران بیگ گویا ـــ برادر میرزا داراب جویا است و در سخنوری با او برابر۔ می آرند کہ شاعرے از ایران آمدہ بود و کامران بیگ بے ادبانہ با او بحث کرد۔ آں شاعر تاب نیاوردہ گفت لعنت بر آں سامری کہ مثل تو گوسالۂ گویا کردہ است۔ ہمچنیں دیگرے از شعرا در صحبت ایں ہر دو برادر وارد شدہ از تخلص ہر دو پرسید یکے گفت جویا و دیگر گفت گویا۔ شاعر گفت کہ تخلص طالب، کلیم را ہر دو برادر خوب تقسیم کردہ اید۔ برادر زادۂ سامری ہستید ـــ

لالہ ملک شہید ـــ از مردم کشمیر بود۔ در شعر گوئی و تاریخ یابی سحر کاری می کرد۔ بنام حضرت محبوب سبحانی یکہزار و یکصد تاریخ تصنیف کردہ است۔ و از ہر یک بیت تاریخ ولادت و عمر و وفات آنجناب یافتہ می شود و از

نادر روزگار است۔ از بسکہ در ورطۂ تاریخ گوئی محو و مستغرق شدہ بود و برائے تعزیہ و تہنیۂ عام و خاص را تاریخ می برد۔ موجب آں بے وقر و ذلیل شدہ بود۔ امّا اشعار برجستہ می گفت۔ در کہ مجلس فتنۂ ابراہیم خان بکمال طاقت بیاں منظوم کردہ است۔ از خوش طبعاں وقت بود۔

قولہ —

لام قد من یا الف قد تو لا شد یعنی کہ وجودم بوصال تو فنا شد

○

در آتشم نشستہ خموش از فراق دوست چوں غنچہ ہائے لالہ مرا سر در گلوست

خواجہ ضیاء الدین دیوانی — پسر خواجہ ہاشم بود۔ در اخلاق و اطوار بر پدر خود تفوق داشت۔ و گاہے میل بشعر و سخن می کرد۔

فرد —

مردم بجنوں تریکگر در پیش اند خود را بہتر ز غیر خود اندیشند

حاجی محمد اسلم متخلص بہ سالم — پسر ابدال بٹ از اعیان ہنود بود و بہ توفیق ازلی در پیش ملا محسن فانی تلمذ نمود و بعد دو برادر خود خلعت اسلام در بر کردہ کمالات انسانی حاصل نمود۔ در نظم اشعار دُرہائے آبدار می سفت و برجستہ می گفت و در عنفوان جوانی در ہند رفتہ و در حلقۂ ملازماں شاہزادہ اعظم شاہ منتظم گشت و بعد جنگ سلطانی و غلبۂ معظم شاہ باز بہ کشمیر آمدہ بآرامیدگی وضع و سلامتی طبع دلہائے ہمگناں مسخر نمود و فیل جنگ شاہزادہ را بتلاش بسیار موزوں کردہ است و در مآثر عالمگیری مرقوم و ایں غزل در نعت گفتہ است —

بر اوج بردہ شرع تو دین قویم را پیوند کردہ لعل خط مستقیم را
چوں تاب مہ کہ مظہر انوار مہر شد نطق تو تازہ کردہ کلام قدیم را
در ششش جہت تبسم صبح ہدایت است روشن نمودہ معنیٔ خلق عظیم را
ابر شفاعتت کہ ہمہ بحر رحمت است تفسیر کردہ آیۂ عفو کریم را
لطف تو بر سر ہمہ افراد کائنات قسمت نمودہ سایۂ فیض عمیم را

شاید بدل شود بہوائے مدینہ ات | از خلد ہر سحر ملک آرد نسیم را
از بسکہ در ازل شرف بیعت تو یافت | بوسیدہ دست نور آلٰہی کلیم را
از امر و نہی شرع مثنیت دو کفہ است | میزان عدل محشر امید و بیم را
لطف نجات سالم عاصی است روز حشر | باشد شفاعت تو شفا این سقیم را

باباحاجی مغنی —— پسر حاجی حیدر بود و درمیان اقران در حسن تلاش و لطف طبع امتیاز کلی داشت۔ قصہ واقعۂ کربلا نظم کردہ است۔ نمونہ اشش این است ——

دل آتش ز جوش گریہ دریاست | ز گوہر آب را در دل گرہ ہاست
ہوا از دود او شد آتشین رنگ | چمن از غنچۂ لبریز دل تنگ
چہ می پرسی ز خاک پاک طینت | کہ دارد یک جہان گرد کدورت
اگر سنگ است آتش در دل اوست | اگر کوہ است دارد نالہ را دوست
تو غافل داغ جانکاہی نداری | فروغ شعلۂ آہی نداری
بر آ از پردہ ہمچون برق نالہ | لباس شعلہ در بر کن چو لالہ
بہارستان داغ و سیل خون شد | ز جوش گریۂ طغیان جیزن شد
دُر اشکے کہ ریزد در عزائیش | جہان مغفرت باشد سزائیش
بگوش دل سخن پرداز گشتم | فروغ شعلۂ پرواز گشتم
کہ از باد برودت خصم خونخوار | بود خاموش شمع نالۂ زار
ترا او دم آتش خاموشی نالہ | زبان داغ است ہمچون برگ لالہ
ز دست فتنۂ بیدار در خواب | نمی گردد بگرد دیدہ ہا آب
فغان مانند دل در خون طپیدہ | بجائے نالہ جان بر لب رسیدہ

حاجی حیدر جڈی بلی —— در فن سخنوری ممتاز بود و اشعار برجستہ می گفت۔

ملا فایق —— از شعرائے نامدار خوش طبع و ستودہ اطوار بود۔

ملا بینش —— دانشمند بےنظیر فصاحت و بلاغت تخمیر در سخن سنجی بپایۂ

۱- مبینت (نسخۂ ی)

دلپذیر بود۔

ملا ثابت و قلندر بیگ و آذری ــــ ہر کس زیرک طبع و خوش خیال بودند و عمر خود در سخنوری بسر بردند۔

میر نورالدین شارق ــــ از سادات ایران بود و بتقریب قرابت قوام الدین خان در ہند آمده مدتے درانجا گذرانید۔ وقتیکہ برادرش میر رضی الدین بدیوانی کشمیر امتیاز یافت میرزا نورالدین ہم بہ طفیل او در کشمیر آمده بعد چندگاه باز بہند رفت و در عہد فرخ سیر عہدۂ داروغگی دفتر دیوانی کشمیر یافتہ باز در کشمیر رسید۔ معمّر[1] و صاحب اخلاق جمیلہ[2] بود و با میرزا صائب و با محمد سعید اشرف وغیره صحبت داشت و دیوان اشعارش معروف و در ۱۱۲۷ھ رحلت نمود۔

قولہ ــــ

زفیض یکسی چوں مصرع برجستہ مختارم ۔ ہلال آسا بیک بال آسمان ست زیر پروازم

○

کے دہد شرح دل و دیدۂ گریاں کاغذ ۔ کے شود بحر سیاہی و بیاباں کاغذ
از سخن کام و دہان را چہ حلاوت دادی ۔ شده از طوطی نطقت شکرستاں کاغذ
ہمچو طومار من از رشک بخود می پیچد ۔ چوں قریسم برت ایں غنچہ دہاں کاغذ
نامہ از سوز دلم کاغذ آتش زده است ۔ باشد از خون دل و دیده ام افشاں کاغذ
قاصد آه بامید رواں کن شارق ۔ کہ مگر آورد از نزد عزیزاں کاغذ

○

سختی ایام پشت مارا چوں کمانم کرده است ۔ چرخ منت کش ز مشت استخوانم کرده است
رستم در ملک معنی طبع نظمم شاہد است ۔ دشمنانرا عاجز از تیر بیانم کرده است
از حکایت چرخ سنگین دل نشنید ہیچ کس ۔ آنچہ باز از مہربانی ہا بجانم کرده است

عمرش از ہشتاد تجاوز کرده بود۔

۱۔ بسہو مصنف ؟ ۲۔ جلیلہ (ی)

خواجہ نوراللہ دیوانی ــــ از اعیان شہر کشمیر است و از تحصیل علوم غریبہ بدرجۂ مولیت رسیدہ بود۔ شغل تدریس نداشت ۔ اشعار برجستہ می گفت۔

میر کمال الدین ــــ از نجیب زادہ ہائے کشمیر بود و در عنفوان جوانی میل سخندانی بہم رسانیدہ۔ از شعرائے وقت استفادہ نمود و در شعرگوئی و نثر نویسی و تحریر خط نستعلیق شکستہ دستے عجیب داشت۔ مدتے در سلک ملازمان شاہزادہ میرزا اکبر استقلال یافت۔ بعد واقعۂ خروج شاہزادہ و ہزیمت او بطرف ایران وے بہ کشمیر آمدہ عالمے را بہ تعلیم خط و انشا بہرہ ور گردانید و بوساطت فاضل خان حاکم صوبہ ملازمت شاہی و جاگیر حاصل کردہ اوقات خود بہ قناعت می گذرانید و رقعات رنگین بانکات دل نشین بجرب دستی می نگاشت۔ چنانچہ انشائے میر کمال مشہور است و ایں رقعہ کہ بنام میاں حضور اللہ درباب رسیدن طبق عسل و برآمدن ازاں مار زندہ فرستادہ بود دریںجا برائے نمونہ مسطور۔

رقعہ ــــ

یاریکہ مخالفست قول و عملشں   بگریز ز لابۂ سراسر دغلش
چوں طفل بشیر ینیش از راہ مرو   زہر مار است در حقیقت عسلش

طبق عسل مصفا کہ از شربت خانۂ آں عطوفت انتما حصۂ تلخ کاماں حنظلستان اختلاط ابنائے زماں شدہ بود رسید۔ ذائقۂ نومیدی را شیریں ساخت و سگ در زنبورخانۂ ایں روستا پروردۂ بے باکی انداخت۔ بحکم کل اناءٍ یترشح بما فیہ حقیقت محبت مسطور بمنصۂ جلوہ نمود۔ با خود گفتیم کہ جو فروش گندم نما می شنیدم و زہر فروش شہد نما ہم دیدم۔ باز نظر بر آنکہ افعال بزرگاں خالی از حکمتے نباشد۔ جاسوس فکر را بہر سو دوانیدم و سراغے از مدعا نیافتم۔ گاہ تصور می کنم کہ تسبیح سالکان طریق بے شرارت است کہ از کثرت ذکر یاقہار بصورت مارے آمدہ۔ گاہ خیال می بندم کہ زنار مشرکان شرک خفی است کہ از شدت سیاہ کفر رنگ دروں سیاہ شان گرفتہ۔ گاہ حداثت سن الیشان منظور داشتہ می دانم کہ الصبی صبی ولو تقی النبی از طفل مزاجی من در غلط افتادند و بازیچۂ بچۂ ترا بخاطر آوردہ ازیں غافل کہ ایں فقیر بصورت

حقیر در نابود ساختن این نوع ہوام جبّانی ہماں حال عصائے موسیٰ دارد وگاہے ریاضت وجہاد ایشاں ملحوظ داشتہ بخاطر می گذرانم کہ توہم کشتن مار نفس مطبقہ کہ در طبیعت چنیں حلقہ زدہ کردہ اند۔ ازیں بیخبر کہ یکہ تازآں معرکۂ جہاد اکبر صید لاغر نفس را قابل فتراک علو ہمت خود نمی شناسد۔ حاصل کہ ہرچند مایہ اندیشہ از غصۂ عدم دریافت گنج حقیقت ایں آبخورہ بر خود می پیچید و بہ سوراخ مطلب راہ نمی برد۔ مگر خود ارشاد فرمایند و ایں عقیدہ بناخن بیاں بکشاید۔

خواجہ علی اکبر ــــ از اکابر زادگان مردم خاف بود کہ متصل ہرات واقع است۔ در آخر روزگار شاہ عباس صفوی بہند آمدہ در سلک ملازمان شاہی منسلک گشت و بتقریب بعضے خدمات بکشمیر رسیدہ در ایں جا توطن گزید۔ مردے صالح و خوش طبع و سخنور و تاریخ گوے و خوشنویس بود و در نظم و نثر مہارتے عجیب داشت۔ رقعات رنگین و منشات خاطر نشین می نگاشت۔ ایں چند شعر زادۂ طبع اوست ــــ

یاد آں روز کہ دل درخم گیسوئے تو بود ‌‌ ‌ ‌ تو تیائے بصرم خاک رہ کوے تو بود
محو گردیدن و بیخود شدہ افتادن من ‌ ‌ اثرے از نگہ چشم سخن گوے تو بود
بے سبب بے خبر شدن در نظر انداختنم ‌ ‌ ایں چہ لائق ز تو و طبع جفا جوئے تو بود
دل ربود از من و انداخت دگر از نظرم ‌ ‌ چشم ایں چشم کہ از نرگس جادوئے تو بود

○

تا لب لعل تو گویا نشود ‌ ‌ دہن تنگ تو پیدا نشود
نکشاید گرہ از پیشانی ‌ ‌ قطرہ تا واصل دریا نشود
گردم نزع نہ بینم رویت ‌ ‌ تلخئ مرگ گوارا نشود
مردہ را زندہ کند از نگہے ‌ ‌ کار چشمت ز مسیحا نشود

در سنہ ۱۱۳۱ھ رحلت نمود۔

محمد رضائے مشتاق ــــ از قبیلۂ ناجی ہاست کہ در محلات نوشہرہ ساکن بودند و اکثرے شغل خطاطی و کتابت می نمودند و موصوف الیہ

ازعنفوانِ شباب در فنِ استکتاب می گذرانید و در ضمن آں کمیت فکر در میدان طبع آزمائی می دوانید و بزور طبع وقاد و استعداد خداداد در اندک زمانے رایت سخندانی افراختہ از اقران دوران گوئے سبقت ربود و قوت خود از کتابت مثنوی معنوی می فرمود و در مدح حکام و اغنیا گاہی رغبت نہ نمود و تا آخر عمر در تجرید و تفرید بوضع آزادگی و قلندری گذرانید و در ۱۱۵۱ھ رحلت گزید۔

قولہٗ

عشق تو چو سرشت مارا | رو کرد سوئے کنشت مارا
نے میوہ و رونہ سایہ داریم | دہقان بچہ کارِ کشت مارا
گلدستۂ مطلبے نہ بستیم | بے فایدہ چرخ رشت مارا
زاہد باشیم بے تو باشد | گر آرزوئے بہشت مارا
گر بد گفتی نکو نگفتی | خوباں گفتند زشت مارا
پامال جفا شدیم و ایں بود | در عشق تو سر نوشت مارا
یا رب کہ بہشت منزلش باد | ہر کس نعمت بہشت مارا
ہر آتش سنگ طفل شنگے | آشوب جنوں برشت مارا
دیوان مجنیم و مجنوں | از خون جگر نوشت مارا
ہست از خم بادہ پشت بر کوہ | مشتاق لبان خشت مارا

○

کردیم سیر گلشن تا ما یار سردو | گشتند بلبل و گل بے اعتبار سردو
چشم سیاہ مستش لعل قدح بدستش | از عاشقاں ربودند صبر و قرار سردو
از خواب تا ند برخاست از عشوہ جام می رخت | چشمان دلفریبش مست خمار سردو
زلفین تابدارش بر گلشن عذارش | خوش حلقہ حلقہ کردہ مانند مار سردو
آیا بود کہ روزے ایں آرزو بر آید | خسپند مست باہم مشتاق و یار سردو

○

۱ہ عشق تو چو سرِ نوشت مارا (نسخۂ ی)

تاریخ ــــ

شاه مشتاق از سرِ دنیا گذشت

عبدالحکیم ساطع ــــ پسر ملا غالب بود۔ چوں میلِ شعر بر طبع او غالب شود۔ اولاً از لاله ملک شهید اصلاحِ شعر می گرفت۔ ثانیاً از میرزا داراب جویا استفاده نموده۔ بر اقران فائق شد و در پشاور رفته با ملا محمد سعید اشرف که برگزیدۀ شعرائے روزگار بود صحبت داشت و در انجا بخدمت شاه عالم بهادر باریاب حضور گشته بمدارج اعلیٰ ارتقا نمود۔ و بعد انتقال او در دربار فرخ سیر بمراتب عالیه سرفرازی یافت وبعد شهادت او بوطن مراجعت کرده زندگانی خود در کامرانی و شعرخوانی بسر برد۔ من اشعاره ــ

شرابِ عشق تا زد اولین جوشش مرا شد نشائین از دل فراموش

○

مفتم ز جامِ عشق مستی دادند کاین نیستیم بقیدِ هستی دادند

سرمایه هر آنچه بود دادم از دست ارزان نه متاعِ تنگدستی دادند

○

بچندیں رنگ گشتم از گنه چوں خامۀ مانی شدم موئے جز ایں صورت نمی بندد پشیمانی

قفس زندانی خود را مکن دیگر نگهبانی که رفت ایں ناتواں چوں گل قبا را ج پریشانی

رعونت بیشتر داری در آغوش دل تنگم برنگ غنچه می زیبد ترا ایں جامه چسپانی

زمن آموزه آدابِ محبت شهرۀ عشقم اگر فرهاد کهساری دگر مجنوں بیابانی

○

در بر شاهدانِ معنیٔ من از رقم جامۀ قلم کار است

○

دریں عهد یکه اوضاعِ جهاں نادیدنی است دیدۀ تصویر اگر باز است جائے حیرت است

○

ترا غرور بصورت مرا بمعنی خویش کمالِ حسن ترا و مراست حسنِ کمال

در نثر نویسی ہم بے نظیر وقت بود ۔ در ۱۱۴۳ھ رحلت نمود۔

تاریخ ــــ

نورِ ایماں بمرقدش ساطع

میرزا عبدالغنی بیگ متخلص بہ **قبول** ــــ از مردم بہلوج بود۔ طبع موزوں داشت و بطرزِ ابہام نکتہ سنجی حرف پہلودار میزد و در عہدِ عالمگیر بحضور رفتہ در مصاحبت ہدایت اللہ خان نائب وزارت ممتاز گشت۔ بعد واقعۂ او در شاہجہان آباد متمکن شدہ ۔ مجلس طرازی شعر و سخن و دقیقہ پردازی ایں فن را بدرجۂ کمال رسانید و مرجع ارباب معنی شد۔

قولہٗ ــــ

گرہ ز کار کسے وانمی تواند کرد ۔ کسیکہ در گرہ جامہ ہائے فلک ار نیست

○

تا برقص انداز نازے شوخ رعنا کردہ ۔ بستۂ زنگولہ صد فتنہ برپا کردہ

و پسرش میرزا گرامی ہم صاحب سخن بود ۔ ایں رباعی از دست ــــ

ہمیشہ حکم کسے در دیار ما جار نیست ۔ کہ خامہ اش چو رگِ ابر در گہر بار نیست

ہزار داغ فلک خود ز اختراں دارد ۔ ترا توقع مرہم ز چرخ زنگار نیست

محمد امین دانا ــــ صاحب فکر رسا بود۔ در اوائل عہد فرخ سیری در زمرۂ منشیان امیرالامرا انخراط داشت۔

قولہٗ ــــ

انتظار اندر سخن عیبست دانا چوں ہلال ۔ مصرع برجستہ باید گوپس از ماہی بود

میر محمد معروف ــــ فرزند قاضی محسن اندروار نیست۔ بفنون سخنوری آراستہ بود و از حسن خط ہم خطِ وافر داشت و از مریدان میاں محمد امین دار صاحب اسرار بود و نسخۂ در احوال آنجناب و یاران ایشاں گفتہ است و شاعر برجستہ بود ۔

قولہٗ ــــ

چرخ از جگرم ربودہ داغے ۔ افروخت بہ بزم خود چراغے

وز دولت داغ عشق کافی است   خاکسترمن بطرح باغے
معروف دریں بہار تو بہ   دیوانہ بہرزہ کردہ لاغے

ملا عبدالغفور متخلص بہ خامی ـــ در فن سخنوری فرد نامی و مرد گرامی بود۔ عمر خود در سخن گستری صرف نمود۔

شاہ رضا متخلص بہ چشمہ ـــ مردے آراستہ و از انواع فنون پیراستہ و در بدیہہ گوئی فرد نوخاستہ بود۔

محمد اشرف یکتا ـــ کم گوے و برجستہ گو بود و دیوان اشعارش معروف۔

قولہ ـــ

در میانِ ایں ہمہ ارباب شعر   شعر اگر کم گفت یکتا کم نہ گفت

○

حسن تحریر اگر ہست ترا   نان دہد در ہمہ جا دست ترا

لطف اللہ بیگ متخلص بہ صہبا ـــ از شاگردان ملا ساطع و مشتاق در سخنوری طاق و در نغز گوئی مشہور آفاق بود۔

ملا میرک فانی ـــ باوجود اعتلا بر منصب فتوی دستے در شعر و انشاء داشت و در حدود ۱۱۶۲ھ رایت سفر آخرت افراشت۔

شرف الدین خان فرحت ـــ بن محمد جان بن ملا کاظم جلالی۔ در جودت طبع و شعر و انشا شعلۂ ذکا بود و در عہد شیر جنگ خان بہادر خدمت صدارت یافت۔ عاقبت ترک منصب کردہ در خلوت و انزوا گرفت و در مزار شیخ گنج بخش اختفا پذیرفت۔

قولہ ـــ

دل چو بیجا شد پریشاں گردد اوراق حواس   ربط در دفتر نماند چوں شود سر فرد گم

○

عشقت کی از چارہ و تدبیر ندارد   درمان تب شیر طباشیر ندارد

○

طبع فرحت کے اسیر دام ساطع می شود   ایں کبوتر بر قفس مشتاق بام دیگر است

خواجہ امان اللہ ــــــ ولد خواجہ ابوالفتح سابونی بود و بحسن استعداد میل خاطرش بشعر گوئی افتاد۔

قولہ ــــ

گلِ رعنا دو رو آئینہ شد اندر چمن پیدا زیکسو رنگ یارِ من زیکسو رنگِ من پیدا

○

ایں زماں از پیچ نگذشت است عمرش آفت است قامتش گردد قیامت چوں بدہ خواہد رسید

محمد عاقل ــــــ خطیب عیدگاہی سخنور نامور از مداحانِ امیرالامرائے شہید بود۔ چنانچہ در مدح او گفتہ است ــــ

اقبالِ تو اقبالِ سکندر گردید دینائے تو و دینِ تو بہتر گردید
تا رگرہ تو در روزِ ازل بارشتۂ عمرِ خضر ہمسر گردید
بر تیغ تو النصر من اللہ مرقوم ــ اے بازوئے شاہ
ضرب المثل جہانست تا در معدوم۔ با فوجِ سپاہ

عاقبت در ملازمت صفدر جنگ انتظام یافت ـ

حکیم رحمت اللہ ــــــ در تحصیل مضامین و قوانین شعرخوانی عنفوانِ جوانی بسر بردہ بر شعرائے قدیم تقدم یافت ـ

قولہ ــــ

بجاناں جاں رسد آں دم کہ از تن جاں بروں آید
عزیزی می کند یوسف کہ از زنداں بروں آید

○

گلخن آں سینہ کہ از داغ غمش گلگل نیست
اگر آں باغ درو غنچہ شد و بلبل نیست

میر احسن اللہ معروف بہ فصاحت خان متخلص بہ راضی برادر زادۂ قاضی عبدالکریم حداد شاگرد عبدالغنی بیگ قبولؔ بود و در مرتبۂ سخندانی

---

(۱) گلِ رعنا در آئینہ شد اندر چمن پیدا (نسخۂ ح)

(۲) وزیر احمد شاہ جنت (رجوع کیجئے بہ تاریخ حسن حصہ دوم صفحہ ۶۴۴)

از اعالی و ادانی در گذشت و مثنوی شهر آشوب او در فساد محتوی خان مشهور۔ اشعارش از بادهٔ مضامین مخمور و این چند بیت از طبعزادش مسطور ــــ

راضی از قرب قیامت عمر ما کوتاه شد باغبان از بیم آفت میوه ها را خام چید

○

باعندلیب صلح کنم یا به باغبان ای گل ترا بخاطر عاطر چه میرسد

○

از دامن این کوه نخواهیم بدر رفت دامان بزرگی که گرفتیم گرفتیم

○

زن صاحب فرزند چو شد علت طبع است دشوار بود علت اُمّ الصبیان

○

همیشه بر لب فواره این سخن جاریست که اوج منصب دنیای دون نگونساریست
درین محیط نه فواره ایم دنه گرداب بهر نشیب و فراز ار چه حکم ما جاریست
مریض اگر متردد شود تعجب نیست سر دو راسهٔ موت و حیات بیماریست
کمال فقر و غنا خصم جان بود راضی که نخل را خطر از برتری و بی باریست

○

هر که فرمان نبرد صحبت او داغ دلست لاله داغیست که در صحبت نافرمان است

○

با تهی دستان حریف این قدر سختی نه ایم دانهٔ اشکیم و برما گردش چشم آسیاست
نقد جان می خواست راضی نذر تیغش کرده ایم
گر کنون خواهد سر از ما آن ستمگر این سزاست

در ۱۱۹۷ھ در شاه جهان آباد وفات یافت۔

محمد فاروق ــــ تلمیذ رشید میر محمد معروف با وصاف سخنوری موصوف بود۔

قوله ــــ

دل که لبریز الم شد زنوا می افتد جام هر چند که پُر شد ز صدا می افتد

○

گر شوم مانند بدر از وصل یار — باز می کاہم ز ہجرش چون ہلال

محمد حیات ہادی ـــــ مے فروش زادہ بود و از ملا دانا استفادۂ علم شعر و انشا نمود و اشعار برجستہ می سرود۔

قولہ ـــــ

نمی خواہم کہ گردی گرد آن گلبرگ برگردد — اگر گردد بگرد ادنمی خواہم کہ بر گردد

میرزا بیگ ـــــ بخاری الاصل بود و در فن سخنوری یکتا و در املا و انشاء بے ہمتا۔

ملا یوسف ـــــ شاگرد اکبر یار خان بود و از میاں محمد امین دار نظرے داشت۔ در خوش نویسی فرد کامل و در شعر و سخن مرد فاضل۔

ملا محمد رفیع ما قبچی[1] ـــــ در عنفوان جوانی کسب سخندانی آموختہ و از انفاس علامۂ شہید چراغ علوم عربیہ افروختہ بوساطت او در سلک ملازمان امیر الامرا منسلک گشت و روزے ایں بیت نوشتہ بنظر امیر الامرا گذرانید۔

باایں محیط کرم گرچہ آشنا شدہ ام — کفم چو کاسۂ گرداب از گہر خالی است

امیر الامرا یک ہزار روپیہ بوے انعام بخشید و ایں بیت بدیہہ گفت ـــــ

قدر دانے نیست محمد و حم کہ چوں استاد خط — می دہد از خوف حرفے ہر دمے خلعت مرا

آخر عمر بہ کشمیر آمدہ در عہد سوکھ جیون در زمرۂ شعرا داخل شد و دراں ایام کسے از شعرا شکر نمک زمینے سنگلاخ درمیان شعرا طرح نمود و ملا رفیع قصیدہ طویل بر ہمیں زمین گذرانید۔ نمونۂ آں این است ـــــ

آنکہ یک عالم آتیشت از درگہش یا بد دو وقت
دال چاول ماش و برنج و روغن و شکر نمک ـــــ

○

تن بہ آغوش سرو من ندہد — سرو آری بر نمی آید

محمد علی خان متین ـــــ فرزند عصام الدین خان است کہ چندے نائب صوبۂ کشمیر بود و از عبد الغنی قبول و قاسم خان تلمذ نمود۔ طبعی عالی داشت۔

(۱) ۔ حرف فروشندۂ بخا[illegible]

قولہ ـــ

دے لبسوئے غیر من اے بیوفا دیدن چہ بود	در حضور من ازو احوال پرسیدن چہ بود
دیدن و پرسیدن احوال ہم سہل است آدسہل	باز از فریاد او از راہ گردیدن چہ بود
باز گردیدن ز فریادش مسلم داشتم	حرف پنہانی از و در گوش پرسیدن چہ بود
حرف پنہانی از و پرسیدنت ہم پیشکش	در شکایت زیر لب انداز خندیدن چہ بود
زیر لب خندیدنت ہم بود اگر از راہ ناز	غیر چوں می رفت او را باز پس دیدن چہ بود
گفت خاموش اے متین کاینہا مگر نشنیدہ	بیوفائے راہ و رسم ماست پرسیدن چہ بود

در ایامے کہ راجہ سوکھ جیون حاکم کشمیر بود میل سخندانی بسیار می داشت۔ بنا برآں در ایام ہفتہ روز یکشنبہ با شعرا مشاعرہ می کرد و از شعرائے کشمیر ہفت کس انتخاب کردہ بر نظم کردن تاریخ کشمیر مقرر ساخت ـــ متین ۔ ساطی ۔ نوید راجح ، توفیق ، شائق ، حسن و تاریخ کشمیر را ہفت حصہ کردہ بآنہا تفویض ساخت و فی بیت یک یک روپیہ انعام آنہا وعدہ فرمود ـ چوں شعراء در ترتیب آں متوجہ شدند و سوکھ جیون پامال فیلان نمودند، شاہنامہ مذکور معطل ماند و ہمگی از ملا توفیق دو ہزار بیت و از ساطی دو نیم ہزار و از شائق شصت ہزار بیت در ذکر اولیاء موجود است۔ فقط مدعا کہ متین شاعر غرا بود در ۱۱۷۹ھ رحلت نمود و در مزار حضرت گنج بخش آسود۔

عبدالوہاب شائق ـــ در مسجد موضع وچھنہ پرگنۂ کوہہامہ امامت می کرد ـ طبع موزون داشت و اشعار سادہ می گفت و در استخراج تاریخ ہم صاحب کمال بود و بفرماش سوکھ جیون در ذکر حضرات سادات و ریشیاں کشمیر و یاران حضرت سلطان العارفین قریب شصت ہزار بیت غیر مرتب در سہ جلد مسودہ کردہ است و ہر سہ جلد ناتمام ماندہ است و چاشنی شعرش ایں است ـــ

داستاں را گر بزر الفت نباشد بہتر است	چوں الف با زر شود پیوستہ نقش آزر است
اعتماد ہستی موہومہ کردن ابلہی است	چوں گذارد کس قدم بالائے ظل پل در آب

محمد جان بیگ ساھی ــــ فرزند سعید بیگ بود۔ بیرون سنگین دروازہ سکونت داشت و در پیش عبدالرشید بینوا استفادہ نمودہ پایۂ سخنوری اعتلا یافت و در زمرۂ شعرائے سوکھ جیون داخل شد۔ می آرند کہ روزے سوکھ جیون جواب غزل خواجہ حافظ شیرازی۔ بحر۔

اے فروغ ماہ حسن از روئے رخشان شما

از شعرا طلبید و روز مشاعرہ تمامی شعرا برائے گذرانیدن غزل ہائے خود آمدند و محمد جان ساھی کہ تا حال باریاب صحبت نشدہ بود از بیرون در این بیت نوشتہ فرستاد ــــ

ساھی از راہ حیا بیرون درافتادہ است ۔۔۔ باز گردد یا در آید چیست فرمان شما

سوکھ جیون او را طلب کردہ در زمرۂ شعرا داخل ساخت و مطلع دیوان او اینست ــــ

خدایا بال و پرواز محبت دہ فغانم را ۔۔۔ بکن عنقائے قاف عشق قمریٔ زبانم را

و در مدح سوکھ جیون و دیوان او جہانند پنڈت در قصیدہ املا کردہ است و گفتہ است ــــ

کارپرداز تو جہانند است ۔۔۔ آنکہ ہست از قبیلۂ درہا
می نمائی بنام او تنخواہ ۔۔۔ نقد و جنس و برات چاکرہا
گفتہ در باب جستن روزی ۔۔۔ سعدیٔ آں آگہ از مقدرہا
رزق ہر چند بیگمان برسد ۔۔۔ تو مرو در دہان اژدرہا

القصہ بعد خرابی سوکھ جیون در دہلی رفتہ پیش ابوالقاسم خان گذران داشت و در ۱۱۹۵ھ رایت اجل افراشت۔

قولہ ــــ

کرا یارا کہ ہنگام غضب سوئے تو می آید ۔۔۔ عرق بر خویشتن لرزد چو بر روئے تو می آید
چہ روز است اینکہ دیگر بر سرم آں سرفراز آید ۔۔۔ قیامت شد مگر قایم کہ عمر رفتہ باز آید

O

نبودہ سایہ گر پیغمبر ما را دلیل است این ۔۔۔ کہ نبود ہیم افتادن ز بالا پیرو او را

سرمہ دنبالہ بر آن نرگس مکحول کشید ○ بر حذر باش کہ این فتنہ دگر طول کشید

قادریم ہستم و غوث الثقلین پیر من است ○ سگ آن شاہم و این سلسلہ زنجیر من است

رحمت اللہ بانڈی ـــــ متخلص بہ فرید در سخنوری ممتاز و بدیہہ گوئی بے انباز بود و در محفل مشاعرہ سوکھ جیون امتیاز کلی داشت دیوان اشعارش متین و نظم چند اجزائے تاریخ کشمیرش رنگین ۔

ملا راجہ ـــــ از شعرائے نامدار بود و در مجلس سوکھ جیون اق[illegible] کلی داشت ۔

ملا حسن وعشقی ـــــ از نازک خیالان بدیہہ گوئی و ناجوی بودہ و اشعار آبدار گفتہ اند ۔

محمد یحیٰی حیا ـــــ پسر ملا محمد امین دانا عرف نادرو مہذب الاخلاق در شعر و سخن مشہور آفاق بود ۔ در ۱۱۸۲ھ ازین کہنہ رواق بدرود ن[illegible]

قولہ ـــــ

آئینہ خانہ ایست چراغاں زیک چراغ ○ عالم تمام پر ز خدا و خدا یکے است

داغہا بر جسم لاغر جمع شد ○ نقطہ ہا بر سطر مسطر جمع شد

نہ بینند سوئے من ہر گز نمیدانم چہ دید از من ○ بجرمم گوش ننگذارد چہ چیز آیا شنید از من

گرفتم آستینش آستین از ناز افشاندہ ○ کشیدم دامنش دامن ز استغنا کشید از من

یعقوب ترا شکوہ نشاید از گرگ ○ واللہ کہ چنیں فتنہ بر آید از گرگ

از چہ بشنو کہ زیر لب می گوید ○ آید از برادر انچہ ناید از گرگ

---

(۱) یابد نسخہ ؟ یا سہو کاتب ؟

محمد کاظم ــــ ولد حکیم عنایت اللہ از شعرائے گرامی بود و اشعار طبعزادش قابل با مسامع ـ

اسد اللہ شگوفہ ــــ سخنور ذو فنون بفراست و فطانت مشہور خسر پورہ شیخ یحیٰی رفیقی شاگرد یکتا بود ـ عمر خود در تجرید و تفرید نزد ہمشیرۂ خود گذرانیدہ بود و استہزا غالب داشت ـ ہر کس و ناکس را ہزل می کرد ـ حتیٰ کہ بہ نسبت پدر خود و بزنۂ خود شیخ محمد یحیٰی بسیار شوخی می نمود ـ بزبان فارسی و کشمیری شعر میگفت ـ بد مشگوفہ را قفیہ خود را تخلص کردہ بود ـ دو پسر ملا اشرف یکتا نزد او آمدند و اشعار طبعزاد خودہا گذرانیدند و بابت تصمیم تخلص التماس نمودند ـ قدرے فکرے کردہ یکے را ڈکنا و دوم را بہکتا تخلص نہاد ـــ

قولہ ــــ

مرا غیرت بدل از زلف سنبوے تو می آید | کہ این کافر بقصد بوسہ بر روئے تو می آید
تو در خواب ازل بودی چمن پیرائے آغوشم | ہنوز از بستر و بالین من بوئے تو می آید

○

سر لحظہ بکربلا وطن می خواہم | آغشتہ بخاک و خون بدن می خواہم

بامردم شیعہ از روئے تقیہ بسیار الفت می کرد ـ

میر عنایت اللہ ــــ از احفاد میر حسین کنٹھ بود ـ باوجود اشغال دنیوی ہمت خود در امور معنوی ہم صرف می داشت ـ در علوم عربی و فارسی و شعر و انشاء فرد یکتا بود ـ

قولہ ــــ

این زخم دل ز غمزۂ چشم سیاہ کیست | وین نیم کشتہ لبسمل تیغ نگاہ کیست
در بزم بادہ بادہ نخوردن گناہ من | چون جام بادہ خوردن خونم گناہ کیست

گویند ہمیشہ زائر درگاہ حضرت مخدوم می بود و در ہنگام مفروری در توقف گرناد این منقبت موزون ساختہ در روضۂ مبارک آنجناب فرستاد ــــ

صبا سوئے جنابی آنکہ خاک اوست آفاقی | برو از بہر عرض حال دور افتادہ مشتاقی
پس از عرض سلامم سورۂ لا اقسم خوانی | کہ غیر از فی کبد حال دلم را نیست مصداقی

نه تنها همچو تیر جسته دور از خانمانم من — به پیری چون کمانی گشته دارم جسم ناچاقی
شد از مشق مشقت صفحهٔ عالم سیه بنگر — چو من در دهر در مشق مشقت نیست مشاقی
گریزان از ره ننگست هر کس زاختلاط من — بمن کس را بغیر از عار نبود میل الحاقی
عجب ویرانهٔ قسمت مرا بهر اقامت شد — که غیر از طاقتم نبود در آن محنت سرا طاقی
عنایت چون بهایم دید بی آب و علف فتی — بحیوانات آخر همنشین گشتی یا یلاقی

پس در حالت آواره گردی در کرناه وفات نمود و نعش او از انجا آورده در خیطرهٔ حضرت سلطان العارفین دفن کردند۔ بیت۔

گفتند نجیب علیه رضوان ـــــ تاریخ است

میرزا قلندر ـــــ برادر متین است۔ در خوردی باشتغال سخنوری رغبت داشت۔ و اشعار برجسته میگفت۔

محمد رضای کنزٹ ـــــ از شعرای کشمیر بود۔ ذهن عالی داشت اصلاح شعر از ملا ساطع میگرفت۔ در سنه ۱۱۸۴ھ رحلت نمود۔

قوله ـــــ

شب که دل دریاد آل مصطفیٰ نالان بود — تار اشکم در دو اینها حسینی می سرود

رضا در فکر معنی پیر گشتی — سرت گردم که شد شعرت بیاضی

خواجه بهاء الدین ـــــ ولد خواجه نور الله۔ شاعر نامجوی و برجسته گوی بود۔

قوله ـــــ

بیادت در لحد خوابیده بودم — قیامت شد مرا بیدار کردن

رحمت الله تمکین ـــــ از ارباب فصاحت و تمکین بود و اشعار متین با آیین بیشین سنگین و دلنشین می گفت ـــــ

ملا محمد توفیق ـــــ از قبیلهٔ حجامهاست که در جوار مسجد جامع سمت

له سنه ۱۱۶۷ھ

مغرب سکونت می داشت۔ اوائل فکر شعر در پیش ملا ساطع درست میکرد۔ بعد ازاں با استعداد خداداد از محمد رضائے مشتاق استفادہ نمود تا کہ ملک الشعراء وقت شد و بقول ارباب کلام بعد ملا طاہر غنی ہیچ کسے مثل او برنخاست۔ دیوان اشعارش بمضامین رنگین و سنگین خاطر نشین اصحاب یقین است و غیر ازیں رسالہائے بسیار مثل رسالۂ شیبی و سراپا و بحر طویل و قصائد و منقبت وغیرہ از تصنیفات او مفرح اہل روزگار و تاریخ کشمیر قریب دو ہزار بیت از عہد یوسف چک تا عہد عالمگیر بطلاقت لسان و فصاحت بیان یادگار و در مجلس سوکھ جیون سردفتر شعرائے مجلس می بود۔

[نمونہ] از سراپا ــــ

می چلد فتنۂ دوراں شدنت اے کافر — کہ ترا لشتی بانی است چو کاکل بر سر
زلفت امروز در عجو بہ بما نکشود است — مار از روز ازل دشمن آدم بود است
معنئ مرغ شب آویز نمی فہمیدم — یافتم در خم زلفت چو دل خود دیدم
ایں نہ زلف است کہ تاب و شکنش تا بر تاست — زرد بانی پے بالا دوئی نازیبا رست
بینی و چشم و دو ابروئے تو اے گل اندام — شاخ بادام و دو بادام و دو برگ بادام
سوزم و کاہم و در تاب و تیم چوں اخگر — خاک را می کنم از زندگی خود بر سر
تا بزور آورم اے پارۂ آتش در چنگ — میزنم سخت چو چقماق سر خود بر سنگ

از شیبی ــــ

سال عمرم بچہل آمد و قد شد مائل — چلّہ گردید کمان اجل و من غافل
راندۂ عالم و سوئے تو می آیم باز — کہ خرد کاغذ باطل شدہ را کاغذ ساز

از تاریخ ــــ

چو کردند شان عسل موم و شمع — زباں آتشیں کرد و گفتا بجمع
کہ تا دہر یک خانہ روشن کند — دو صد قصر شیریں بہم بر زند
جہاں چیست دریائے ژرف و عمیق — علایق چو موج و خلایق غریق

---

(۱) سہو کاتب؟

گر او را کنار سلامت بود — لب نان خشک قناعت بود

از دیوانی ___

زد پنجه بخون و حنا را بهانه ساخت — انداخت جام و لغزش پا را بهانه ساخت

قوله ___

تمنا دارم از زمین و جان مانت از خدا باشد — بمال دیگران مغرور گردیدن خطا باشد

○

بعالی همتی بر هر که از دنیا نظر کردم — بسان مهر از وے در نظر کردن گذر کردم
فریدم وقتم و کامم ز مرگ کام شد حاصل — شکر را خاک کردم خاک را دیگر شکر کردم

○

از جهان خاک خرابات چو خم خوش کردم — خورد آنجا دل ما آب و فروکش کردم

○

دل از کف داده ام امانیدانم کرا دادم — کسے[1] این نسخه را از من گرفت و رفت از یادم

○

بسکه در بزم طرب دلم پرخون است — جام مے در نظرم گلگون است

○

توفیق خط کند بدلم آنچه زلف کرد — ظالم نماند رسم بدش یادگار ماند
تکرار حرف گر نه مسلسل زما شنید — کالنقش فی الحجر بدل آثار ماند

○

صبح چون روشن شود خفاش گردد تیره روز — زشت را اقبال نیکویان دلیل شامت است
تیره بختان از نیکو شهرت نکشود هیچ — چون غلام خواجهٔ مفلس که نامش دولت است

○

بهار آمد که دلتنگی ز عالم رخت بر بندد — نسیم روح پرور خاطرے را غنچه نپسندد
رسد صهبا بر آید ابر و گیتی بشگفد گلگل — بحال توبه کاران آسمان گرید زمین خندد

---

(۱) سکے (النسخہ ی)

○

اے تار تار زلف رسایت شکن شکن　　در ہر شکن شکن و چین [...] فتن ختن[1]
توفیق و آہ آہ فغانہائے زار زار　　از دست عیش در تنہ نانا تنن تنن

○

نور باغ عارضت بے نور شد از جوش خط[2]　　خود صفا پور[3] رخت ز انور[4] شد از جوش خط
زال پور[5] زلف را یک تار جمیعت نماند　　مانچہامون[6] لیت مجبور شد از جوش خط

○

بروز حشر آلہا چو نامۂ عملم　　کنند باز کہ آں روز باز خواہ من است
بکن مقابلہ آنرا بسر نوشت ازل　　اگر زیادہ کمی است آہ گناہ من است

مدعا کہ توفیق بحر عمیق سخنوری بود۔ در سنہ ۱۱۹۷ھ رحلت نمود۔
تاریخ ــــ　　آبرو بودہ بہ گلزار سخن

خواجہ عبد الغفور ــــ در باب سخنوری مشہور بود و از وطن مالوف مفارقت گزیدہ مدتے در پیش غازی الدین خان در دہلی بود۔ آخرہا در لاہور آمدہ معین الملک را چند گاہ می ستودہ۔ پس بوطن آمدہ اوقات در محنت و کربت گذرانید و در سنہ ۱۱۹۱ھ در مکمن عدم خزید۔

قولہ ــــ

بر تخت تجلی چو شہ حسن برآید　　ملک دل عالم ہمہ تسخیر نماید
درویش و غنی بندہ شوند از دل و جان　　ہر یک بسجود از رہ اخلاص برآید

○

آشوب دل و بلائے جانے　　کز غمزۂ دل جہاں ربّاید
رویش براوج خود نمائی　　برتر ز مہ دو ہفتہ آید

---

(۱) سہو کاتب؟　(۲) نزد صفا کدل بر لب راست جہلم　(۳) بر کنارۂ مانسبل
(۴) در پرگنۂ زینہ گیر متصل سوپور　(۵) متصل حاجن　(۶) نزد قصبہ ماگام
(۷) نزد سنبہ وارہ　(۸) عروض ناقص

زود از نظرم گذشت آں یار یارے نگہم شود پرو بار

ملا عطاء اللہ ہما ــــ پسر ملا محمد بلاقی کلو بود و کمالات علمیہ از مولنا سعد الدین صادق و شیخ رحمت اللہ فرمود ۔ با وجود فضل و کمال شعر و انشاء در فضائل دیگر ہم امتیاز کلی داشت و از اشعار آبدارش قریب یک بیت یادگار است ۔ در سنہ ۱۱۹۴ھ رحلت نمود۔

تاریخ ــــ برداشت ہما سایہ ز فرق ہمہ عالم

قولہ ــــ

دریں گلشن بس از برگ سامانیکہ من دارم	ز تخم گل ہمیں چاک گریبانست در بارم
بروں از دلم شد تمنائے دنیا	برآمد مرا بعد عمر ایں تمنا

○

چوں حباب بادہ بر یکدم امید عشرتے	ما ز بیرون و دروں کردیم رنگیں خانہ را
تا بر فتار آشنا آں شوخ بازیں پوش شد	تافتہ چوں مہرۂ شطرنج چندیں خانہ را

○

موجود یکے داں و بیک کن اقرار	ہر چیز کہ غیر اوست معدوم شمار
ہر روز بنفی ماسوئے کن اثبات	ایں لولوی لالا مدہ از کف زنہار

○

بعد از عمرے ز خاطرم غم بردند	در دامن من نقد طرب بشمردند
چوں مردمک دیدہ عزیزاند و عزیز	تا مردم خانہ نور چشم آوردند

○

در مرتبۂ علیؓ ز چونست و نہ چند	در خانۂ حق زاد باقبال بلند
ہر لادلدے کہ خانہ زادے دارد	شک نیست کہ باشدش بجائے فرزند

ملا عبد الغنی ــــ فرزند ملا مقیم نانتھ ۔ در علوم عزیبہ نامی بود و در فنون سخنوری گرامی در سنہ ۱۱۹۴ھ رحلت نمود۔

عبدالوہاب ہمت ــــ صاحب ذہن عالی در شعر و سخن عالی بود۔

قولہ ــــ

لطف کن لطف کہ از عین خطا آمدہ ام ناقۂ نامہ سیاہم ز خطا آمدہ ام

محتشم خان فدا ــــ خلف متانت خان بن عبداللطیف بن خواجہ حیدر ۱؎ منصبدار زادۂ عالی مقدار بود و میرزا محتشم تاریخ ولادت اوست۔ بعد تحصیل کمالات علمی در عنفوان جوانی باوجود معیشت و کامرانی در ہند رفت و با معین الملک صوبدار لاہور باریاب صحبت گشتہ مدتے در انجا بمجالست و منادمت او بعیش و شادمانی بسر بردہ۔ بعد وفات او بوطن آمدہ در پیش کریم داد خان حاکم کشمیر اقتدار و اعتبار کلی یافت و عمر خود در نیکنامی و ستودہ فرجامی بسر برد۔ طبع موزون داشت۔ اشعار آبدار می گفت و در ہائے تابدار می سفت۔

قولہ ــــ

ساغر بدست سرخوش از نالۂ صبوحی بر بہ چہ خوش رسیدی ساقی فداک روحی
ایں ابر و موسم گل ایں صبح و شور بلبل بکشا ز خم مل گر طالب فتوحی
صنما براہ مسجد مگذر پے تماشا شکند ز شیخ صوفی ہمہ توبۂ نصوحی
چہ بود ز بام دولت اگرش چو مہ بر آئی بدرت نشستہ باشم سر شام یا صبوحی

○

خوش آمدنی کردی اے باد سحر گاہی ہر تار نفس در دل سر رشتۂ آگاہی
چوں حلقۂ در دولت شاید تو بکشاید از خویش تہی منشین اے بندۂ درگاہی
آنرا کہ دل و جانش یا ہمچو توئی باشد در خانہ توئی ہمدم در راہ تو ہمراہی
۲؎ من روسیاہ عالم پیش کرم نالم روشن بتو احوالم من چوں شب و تو ماہی
من بیک حبشی بندہ تو خسرو بخشندہ گر جرم کنم شاید در رحم کنی شاہی
ہر چند گناہ گارم چشم از کرمت دارم داماں تو نگذارم یک بخشش ناگاہی

---

(۱) مطابق سنہ ۱۰۷۶ھ

(۲) من روسیہ عالم پیشت کرم نالم۔

هنگام سحر رفتم در کوے مغان گفتند | یا ناز است در رحمت درویش چہ میخواہی
ای محتشم مسکین برخیز گدائے کن | آنجا کہ گدایان را بخشند شہنشاہی

○

از بزم حیات پادشاہان رفتند | دو چشم زدن
نرگس چشمان و خوش نگاہان رفتند | چوں گل ز چمن
بدمہر جہان بہیں کہ بایں زور زور | ای ای وای
زرین کمران و کجکلاہان رفتند | پوشیدہ کفن

در منقبت حضرت محبوب سبحانی گفتہ است ـــ

غم ز دل بسر زدہ سر حلقۂ پیران مددے | دستگیر دو جہان حضرت میران مددے
دین و دنیا بگدایان درت می بخشند | ما گدایان تو بر حال گدایان مددے
خلعت فقر و غنا ہر دو ترا می زیبد | شاہ شاہان مددے پیر فقیران مددے
من بکس طینت و دنیا عسل و ضعف قوی | پائے دل ماندہ بہ گل ہمت پیران مددے
محتشم را تو شناسی کہ گدائے درت | شاہ جیلاں مددے پیر امیران مددے

○

از کجا چشمیکہ بیند سوے تو | چشم بد دور از جمال روئے تو
ایں کہ باور می کند از سرکشی | خط مشکیں می دود بر روئے تو

۲۱ ماہ شوال ۱۱۹۷ھ رحلت نمود و درون قلعہ آسود ـــ

بابا کرم اللہ ـــ پسر ملا محمد صادق۔ در فنون شعر و سخن فایق بود۔ در ۱۱۹۸ھ با سابقین لاحق شد۔

قولہ ـــ

سودہ ام کف بر غش غیر گمان بد نبرد | مدعی سر زدہ مگو دست بمصحف دارم

حبیب اللہ ڈلو ـــ نبیرۂ خواجہ نور اللہ۔ صاحب ذہن رسا و در حسن خط و شعر و انشا بے ہمتا بود۔ در واقعۂ وبائے ۱۱۹۸ھ رحلت نمود۔

قولہ ـــ

در خلوتش اگر بفسوں جا کند کسے | کو جرأتیکہ بند قبا وا کند کسے

○

بادشاہا ز کرم چشم نگاہے دارم | از عدو باک ندارم چو تو شاہے دارم
بگذر از کین من اے چرخ کہ افتادہ نیم | چوں رسول عربی پشت پناہے دارم

○

شب کہ بر رخ آں پری از زلف دام انداز بود | دل اسیر عشق بود و جاں نثار ناز بود
در نظر بود آنچہ دل میخواست از اسباب نشاط | مطرب و مے بود و دیگر بزم چنگ و ساز بود

محمد رضا ـــــ فرزند قاضی ابوالوفا صاحب ذہن و ذکا در فن شعر و سخن و انشا مثل یکتا دانا۔

عصام الدین ـــــ فرزند میرزا حسام الدین متخلص بہ بندہ۔ شاعر پرگوئے و مضمون جوئے بود۔ حالات آزاد خان نظم کردہ است۔

قولہ ـــــ

شب عجایب صحبتے باآں ستمگر داشتم | دست او بر دست زیر پائے او سر داشتم
از طپیدن طبل شاہی زد دلم در ملک عشق | طالع جمشید و اقبال سکندر داشتم

○

خشک شد خون دل من گریہ سیلابم ہنوز | شد تہی قالب جام نبض بیتابم ہنوز

○

شد قد ما خم ز مہر ماہ رویاں چوں ہلال | راست گر فہمی اسیر کجکلاہانیم ما
بندہ حرف کرم منظر آتشے در دل فگند | زندہ تا ہستیم ہمچوں شمع گریانیم ما
اے قلندر گوشہ گیراں بار دنیا کے برند | چوں کماں با وصف پیری خانہ بر دوشیم ما

محمد اکبر رفیق ـــــ تلمیذ محمد اشرف یکتا۔ باشعار بے بہا گویا و معیشت را ہمیشہ جویا بود و در پنجاب رحلت نمود۔

محمد فاروق ـــــ طالب علم و شاعر فاخر در فن انشاء ماہر بود و در ۱۲۰۵ھ رحلت نمود۔

---

(۱) شد (نسخہ ی) سہوا ؟

فاخر ــــ شاگرد ملا عطاء اللہ ھما بود۔ اشعار فارسی و کشمیری برجستہ می گفت۔ نعوت سرور انبیاء و مناقب اولیاء و قصائد و اشعار و غزلیات از تصانیف او بسیار مسطور است و این مخمس در منقبت حضرت امیر کبیر قدس سرہٗ مشہور و مطلعش مذکور ــــ

للہ الحمد کز جناب امیر ــــ نہ روم بر درِ امیر و وزیر
سوئے ختلان روم من از کشمیر ــــ گویم از سوزِ دل سجدمت پیر
یا امیر کبیر دستم گیر

ملا محمود ــــ متخلص بہ والا۔ شاگرد ملا محمد اکبر رفیق بود و در خانۂ مقیمان شیخ محلہ مدت العمر درس می گفت۔ طبعے عالی داشت و از علم باطنی ہمخالی نبود۔ عمر خود در تجرید گذرانید۔

قولہٗ ــــ

بعینہ چون حبابے چشم واکن عین دریا شو ــــ زخود بیگانہ گردو آشنائے مشرب ما شو

محوی ــــ از تلامیذ ملا اکبر رفیق بود۔ اشعار سادہ می گفت و با ملا عبید اللہ معارضہ داشت کہ ہمیشہ با ہمدیگر ہجویات و ہزلیات می گفتند۔ این ابیات در مدح چائے گفتہ است ــــ

چائے یا اکسیر تن یا روح راح ماست این	یا دماغ آشفتگان را فرحت دلہاست این
چا مگو غیرت فزائے بادۂ خلدش بگو	یا رحیق سلسبیل جنت الماویٰ است این
چائے یا آب حیات مردگان خواہہاست	یا مگر سرمایۂ بیداری شبہا است این
یارب این قولیست یا کافور پر نور بہشت	یا طباشیری برائے سوزش دلہا است این
شیر او بہتر ز شیر مادر گیتی بود	طرفہ تر شیرے کہ ہم آغوش خونِ ماست این
مسکہ اش بر روغن گاو زمین چربیدہ است	بلکہ از گاؤ فلک ہم برتر و والا است این
در نمک یک پردہ افزونست از ہر نعمتے	جائے دارد گر بگویم سید النعمات است این

(۱) متصل مہاراج گنج

تبلۂ چالیست این با غیرت طاس قمر — چشمۂ خورشید یا قندیل بزم جاست این
درمیان جام چینی جلوۂ دیگر دہد — لاجرم چون لعبتان چین بسے رعناست این
سوخت دل عود قماری را ز رشک بزمش — مینتوان دانست رشک صندل و طوبی است این
پچھۂ اورشک جام دستہ دار جم بود — ماہی دنبالہ دار از بحر لذت ہاست این
خیز اے باد صبا گو مرحبا بر چاکشان — نقد جان خود فروشیده و خوریدار جہاست این
بہر انبان شکم پر کردنش مقصود نیست — بہر تفریح دماغ و فرحت دلہاست این
جلوہ گر شد چون لباغرہائے چینی بر بساط — شد یقینم مایدہ از عالم بالاست این
ذوق ذایق را فزاید کام را لذت دہد — فی الحقیقت در حلاوت نعمتے یکتاست این
دم زدن از مدحت جائے خطا جائے خطاست — تو کجا وصف چا محوی نہ حد ماست این

ملا حبیب اللہ دار ـــــ صاحب ذہن و ذکا در فہم و فطرت بے ہمتا بود۔ عمر خود در تدریس و تجرید گذرانید ـــ اشعار خوب می گفت۔

قولہ ـــــ

دمادم زلف را بر قتل من گرد کمر پیچی — چرا اے شوخ بے انصاف بر ہیچ این قدر پیچی

ملا عبید اللہ ـــــ خواہرزادہ و شاگرد ملا ابوالخیر بود۔ طبعے عالی داشت و از اشغال باطنی ہم فائز بود۔ عمر خود در تفرید و تجرید بشغل تدریس گذرانید۔ آخر عمر ترک تدریس در خانۂ شاہ منور حقانی زیر پرستانی زندگانی بسر نمود۔ لغوت سرور کائنات علیہ الصلوٰۃ و مناقب حضرات اولیاء و اشعار و قصاید و غزلیات بسیار گفتہ است و شمایل نبویؐ منظوم کردہ است و با شاگرد خود میرزا مجرم معارضہ داشت۔ چنانچہ در ہجو او قصیدۂ بالفاظ سنگین و رنگین گفتہ است کہ مطلعش این است ـــــ

اے خوک بوک طینت وے مجرم دیوس — بوالفند رغراچہ وگردنگ قرطبوس
اے جامغول مردگئی دامغول کرد — داغول سندہ کابل وناتول سندروس

و این غزل ہم طبع زادۂ اوست ـــــ

سرو اگر ہمسر بقدت شد بر زنیش سزاست — لاف رفتارت تذرو را دادشاہ نیش سزاست
چہرہ شد دریا مگر با اشک چشم عاشقاں — کز شکنج موج دایم بر جبین چینش سزاست

بر بساط دہر آں شاہے کہ با احسان نشست | چوں شہ شطرنج مات از کشت فرزینش سزاست
کوہکن کز عشق بازی ساختی با خارہ سنگ | جاں بہ تلخی دادن اندر ہجر شیرینش سزاست
خانہ چشم عبید از اشکباری شد تباہ | آرے آنکو خانہ بر دریا کند اینش سزاست

ای چشم و چراغ دل ارباب نظارہ | جانے تو و یک دیدن تو عمر دوبارہ
تشبیہ دو رخسار تو و بینیٔ سیمین | ماہیست بانگشت نبی گشت دوپارہ
بیچارہ عبید ار چہ بسے زیرک و داناست | لاچار بدام تو در افتاد چہ چارہ

و در سنہ ۱۲۰۸ھ[1] بعمر ہشتاد سالگی رحلت نمود و در مقبرۂ شاہ قاسم حقانی آسود و در وقت انتقال ایں فقرہ خود بیان فرمود ــــ عطر اللّٰہ مضجعی ــــ

مصطفیٰ خان ــــ از احفاد قاضی حیدر خان شاگرد ملا عبید اللہ صاحب نطق و بیان بود۔ طبعے موزون داشت۔ بختور تخلص میکرد۔ بختور تاریخ تولد اوست۔ اشعار برجستہ می گفت۔ چنانچہ کافیۂ نحو بزبان عربی منظوم کردہ است۔ عمر خود در افادہ تدریس بسر نمود و در سنہ ۱۲۱۷ھ رحلت فرمود و در محلۂ قلاشپورہ در صحن زیارت موئے مبارک نبویؐ آسود۔

ع ــــ ملائے زبردست شدہ زیں عالم ــــ تاریخ است و در منقبت حضرت محبوب سبحانی بہ تتبع ابو المعالی ایں غزل گفتہ است ــــ

آں سرو عجم جلوہ چو در باغ طرب کرد | چوں ابر کرم خواہش گلگشت عرب کرد
ایں سرو چہ سرو یست کہ از میوۂ رحمت | جاں بخشی بغداد و عراقین حلب کرد
گفتا قدمی ھذا از گردن خوبان | تخت عظمت تا فلک افراخت عجب کرد
دریائے مئے فیض قدم خورد بیکدست | صد کشتی از اں وقف لب جرعہ طلب کرد
بر بختور اے غوث ببین کو چو معلے | بریاد تو القادر و قادر ہمہ شب کرد

بابا محمد کاظم ــــ شاگرد ملا عبید اللہ بود۔ اشعار فارسی و کشمیری می گفت۔ بسیار ہازل بود۔ ہیچ سخنے بغیر ہزل و تمسخر نمی کرد و با میرزا عجم

---

[1] سنہ ۱۲۰۸ھ [2] لسنزی

معارضہ داشت و بنام او ہزلیات بسیار گفتہ است۔ مدۃ العمر در مسجد صفاپور امامت می کرد۔ در سنہ ۱۲۸۶ھ رحلت نمود و در آنجا آسود۔

میرزا مہدی ــــ متخلص بہ مجرم۔ پدرش بمذہب شیعہ بود۔ وے در خورد سالگی تائب شدہ۔ اعتقاد حضرات اولیاء اللہ بہم رسانید و بتوفیق ازلی ہمیشہ بزیارت حضرت سلطان العارفین قدس سرہٗ بحسن اعتقاد میرفت و دختران خود بنکاح اہل سنّت منعقد ساخت و بنام اکابران شہر شہرآشوبے موزون و مشہور کردہ بود۔ موجب آں ملا عبید اللہ کہ او استاد او بود با او مناظر کردہ لبنان لسان خاطرش مجروح ساخت۔ ایں ابیات از طبعزاد اوست ــــ

رباعی ــــ

فدا سازم دل و جاں آں جفا ساز ستمگر را ادا و ناز چشم نیم باز غمزہ پرور را

بگلشن چوں روم در خاطرم آید سراپایش نمی بینم گل و نسرین و شمشاد و صنوبر را

ولہٗ ــــ

زہرہ طشت آوردہ از مہ آفتابہ زر آفتاب چوں کنیزاں کردہ خم سر از پے پاشوئے تو

فضل حق شافیست در دست طبیباں ہیچ نیست حرز تائید ازل کافیست بر بازوے تو

غزل ــــ

بلبل از فرقت گل غلغل صد رنگ تو گو عجز تو زاریٔ تو شور تو آہنگ تو گو

پیش آں چشم فسونساز چہ لافی نرگس ناز تو طرز تو انداز تو نیرنگ تو گو

نزد لعلش چہ زنی دم ز نجابت گوہر قدر تو قیمت تو رونق تو رنگ تو گو

در عطا طرف چمن تو بہ زمے می فرمائے عقل تو فہم تو ادراک تو فرہنگ تو گو

محتسب عاقبت از بادہ زیاں افتادی رسم تو اسم تو ناموس تو و ننگ تو گو

مطربا بزم طرب مردہ شد آخر تو بگو ساز تو طوطک تو طنبک تو چنگ تو گو

جامہ در خوں چہ کشی لالہ ہمدردیٔ من سوز تو داغ تو و درد تو دلتنگ تو گو

جلی شیخ مقیم او را یک گرتہ وار چھینٹ بخشید۔ مجرم بسبب نالایقی واپس داد و ایں ابیات فرستاد ــــ

صاحبا صدر از خوئے بندگاں درگہت شکوہ کردن زہرۂ ایں بندۂ درگاہ نیست

نہ گرہ بر پیچ ششش گز چھینٹ لیدا زسفت سال | خلع فرمودند ایں ششش پیچ بے اکراہ نیست
نے ہمہ پودش چو پود و تار عاشق بودہ است | تا زتار ش در گسستن کم ز تار آہ نیست
بر نسیج عنکبوتی نقطہ افشاندہ مگس | ورنہ ایں صنعت طرازی طاقت جولاہ نیست
پیرہن گرسازش از ستر عورت کوتہ است | عیب دیگر اینکہ عیب دیگرم کوتاہ نیست
ہر چہ پست از قامت نا ساز بے اندام است | ورنہ تشریف تو بر بالائے کس کوتاہ نیست

ملا حمید اللہ ـــــ در پرگنہ برنگ می بود۔ آخر عمر در اسلام آباد رسید۔ عمر عزیز خود ہمیشہ در تدریس گذرانید۔ طبع عالی داشت۔ اشعار آبدار می گفت کتاب اکبر نامہ و نسخۂ شکرستان و چائے نامہ و مرد شیعہ بکمال فصاحت و چاشنی منظوم کردہ است و رسالۂ دستور العمل و فایرستان نامہ نثر گفتہ است ـــ [نمونہ]

از اکبر نامہ ـــــ

خوشا دل کشا روزگار شباب | کہ وقتے منش دیدہ بودم بخواب
چہ مقبل کسے کو بود در کنار | بت نازنین لعبت گلعذار
دمے چائے شیری بود نوش او | گہے یار گلرخ در آغوش او
نہد جملہ اسباب شاہی بہ پیش | بروز جوانی دہد داد عیش

تاریخ وفات خود گفتہ است ـــــ

عزیزا زمن گر کسے پرسد ت | بگوئیش بہ خلد بریں شد حمید (۱۲۶۴ھ)

کبیری ـــــ دہ باشے بود اما اشعار خوب می گفت۔

قولہ ـــــ

نا فرماں گفت یا خطا ـــئے | ایمان ز خدا بود عطا ـــئے

یاسین خان ـــــ در حدود پرگنۂ بیروہ اوقات خود تدریس بسر می برد۔ گاہ گاہ بشہر می آمد و اہل ثروت او را قدردانی می کردند۔

خواجہ حسن زرنگیر ـــــ صاحب طبع رسا و مشغل زکا بود۔ اشعار آبدار می گفت و از اشغال باطنی ہم خالی نبود۔

خواجہ حسن کول ـــــ از شریف زادہ ہائے کشمیر است مدۃ العمر

در امرتسر گذرانید۔ طبع موزون داشت۔ اشعار خوب می گفت۔ شعری تخلص میکرد۔ کتاب زبدۃ الاخبار از تصنیفات اوست و نجار درویشی منظوم کردہ است۔ قصایٔد و غزلیات بسیار گفتہ است۔ این غزل نمونۂ طبع اوست ــــ

ہر کہ دل دارد در یغت غارونیش سزاست ۔ آنکہ با صلحت نسازد کشتن از کینش سزاست
گر ان ارت را کسی خواہد فشردن در خیال ۔ ارہ بر فرق حیات از سین یاسینش سزاست
بر لحاظ جرأت پابوس خوقم قایم است ۔ گر کنی پامال ہمچون نقش قالینش سزاست
داشت پیکانت دریغ آبی ز جان از شرم ۔ در دہانش تیغ اگر اندا ختی اینش سزاست
زان دہان تنگ دارد ہر کہ میل بوسہ ۔ در سخن پنہان شدن چون نون تنوینش سزاست
سبزۂ نو سر زدہ پیش خطش اے باغبان ۔ گر دہی بر باد ہمچون گاہ پارینش سزاست
معنیٔ رنگین شعری را تمنا ہر کہ کرد ۔ گر شود از اشک گلگون چہرہ رنگینش سزاست

در سال ۱۲۹۸ھ رحلت نمود۔

تاریخ ــــ

سال تاریخ فوت خود شعری ۔ زد ندا رحمت خدا آمد

محمد شاہ فصیح ــــ شاگرد ملا محمود والا بود۔ اشعار سنجیدہ می گفت۔ در محلۂ سورہ امامت می کرد۔ من اشعارہ ــــ

اے سرو بندۂ قد بالائے کیستی ۔ بلبل غلام زلف چلیپائے کیستی
نرگس بگو نزاری و زاریت را سبب ۔ بیمار نرگس خوش شہلائے کیستی
خوابم نمی برد ز فغان تو اے فصیح ۔ شب تا سحر بہ ہے و ہیہائے کیستی

اسد اللہ راجہ ــــ متخلص بہ نحوی۔ مدۃ العمر درس می گفت۔ طبع موزون داشت۔ نمونہ اش اینست ــــ

تا جامہ عید من جامہ بدندان گرفت ۔ دیدہ ز جامہ دان غم جامہ ز قطران گرفت
خون جبال وندپرست خون خروس و مرد مست ۔ نحوی دخون دل بدست شکر کز ین و آن گرفت

---

(۱) شد (نسخۂ ی)

خواجہ محمد شاہ ـــــ زرگری متخلص بہ وفا ـ از شریف زادہ ہائے شہر بود ـ مدۃ العمر درس می گفت ـ طبع موزوں داشت ـ من اشعارہ ـــ

چو حباب چشم واکن تو ببیں ز نقش بر آب
کہ حباب عین آبی بدر آ ز خویش دریاب

مثنوی ـــ
آں رنگ پران چہرۂ گل آتش زن دودمان بلبل
از خانہ دمے کہ میخز امید وز ناز لبے بسر کہ میدید
کارش بہ نگہ تمام می کرد القصہ کہ قتل عام می کرد

خواجہ سعد الدین ـــــ فرزند خواجہ محمد سخی درابو[1] از نجبائے شہر و فصحائے عصر در حسن تحریر و حسن تقریر فرد بے نظیر بود و در سخندانی و درک معانی دلپذیر صاحب طبع رسا و معدن ذہن و ذکا و مخزن فطرت و دہا بود ـ سائل تخلص می داشت ـ در نعت و منقبت اشعار نیکو بسیار گفتہ است ـ از آں جملہ ایں مخمس دارد ـــ

کیست دانی بجہاں نایب حق بے شک و شین
خاندان نبوی را کہ بود زینت و زین
بہ تقا وارث شیخین بحیا ذوالنورین
قرۃ العین علیؓ سبط حسنؓ آل حسینؓ
دستگیر دو جہاں حضرت غوث الثقلین

حاجی مختار شاہ اشائی ـــــ سوداگرزادۂ عالی مقدار و رئیس نامدار و مشہور بلاد امصار ـ مرید شیخ طیب رفیقی بود و از شیخ احمد تارہ بلی و امام علی شاہ لتر جہتری نظرے داشت ـــ در ۱۲۸۶ھ بزیارت حرمین الشریفین مشرف شد ـ در بذل و عطا و جود و سخا فرد یکتا بود ـ خدمت فقرا بسیار می کرد و فراموش خانۂ انگریزی دیدہ بود ـ طبع موزون داشت ـ اما فن

---

[1] سائل ... غوث الثقلین] ایں عبارت در نسخۂ ی موجود نیست، و فی الاصل بخط دیگر مرقوم است ـ

شاعری معیوب می دانست روزے در تعریف ڈل این رباعی موزون ساخت فقیر تحریر نمود ــــ

رباعی ــــ

ڈل را کہ صفائے آب کوثر دادند — از موج نسیمش آب دیگر دادند
جوہر برود از آئینہ چوں صاف شود — ایں آئینہ را صفا ز جوہر دادند

ولہ ــــ

سر زد از بالا سرے ہمسر بقدت سرو باغ — لخت لختش ہمچو مشعل سوختم سرتا بپا
شب چو شمع از سوز ہجران بت آتش لباس — دو دمان جان خود افروختم سرتا بپا
گشت از سوہان دوری ہمچو سوزن قامتم — جامۂ عریانی خود دوختم سرتا بپا
حالی از سودائے زلفش شد پریشاں ہوش من — درس و تعلیم جنوں آموختم سرتا بپا

ہفتم ماہ جمید الثانی ۱۳۰۹ھ دنیا را پدرود نمود۔ متصل مقبرۂ میاں محمد امین دار آسودہ۔

تاریخ ــــ

حاجی مختار چوں احرام تسلیم وجود
بست بر جان و قران جنت الماوی نمود
بہر سال و ماہ و روز نقل او گفتا خرد
ہفتم ماہ جمید الثانی و آدینہ بود

ایضاً ــــ

بیا بر سر قبر مختار شاہ — کہ ہم پاکدل بود و ہم پاک زاد
بتاریخ سال از خدا کن سوال — کہ رحمت بریں مرقد پاک باد

---

(۱) در نسخۂ ی ایں اشعار موجود نیست۔

خاتمہ

بحمد اللہ از فضل آموزگار نگارش گرفت این نگارین نگار
سخنہائے سنجیدہ و نغز فام بہ سلک عبارت شدہ ارتسام
بتصدیق و تحقیق بے حد بکام بفضل حق این نامہ شد اختتام
پے سال اتمامش اندر نہفت خرد صورت حال کشمیر گفت ۱۳۰۵ھ
پے نزہت خاطر دوستان نہادم من این تحفہ را در جہان
نوا نو آئین نوئین من بہ بینید و نوشید نوشین من
سخنور سخن را چو افشا کند بصنعت مجلّی محلّی کند
منم فارغ از صنع علم کلام فصاحت بلاغت ندانم بنام
نخواندم عروض و قوافی بحور ندیدم ز ترصیع و تلمیع نور
بطبعم طلاقت جسارت نبود ببسط عبارت مہارت نبود
فساد خیالم عنان در ربود کہ راہم بدیوان شنعت نمود
نماند اگر عقل در روزگار نداند کسے خویشتن ہرزہ کار
برفتار خوبان زند کبک لاف بقد صنوبر بنازد خلاف
بگلزارہا نغمہ بلبل کند بکہسارہا زاغ غلغل کند
مگر از تتبع فوائد بسے عوائد زوائد کند ہر کسے
در اتباع اصحاب ہمت بکام شدہ کلب در کہف ہشتم امام
باتباع آن ساقیان سلف درین بزم جامے گرفتم بکف
اگرچہ بمینا مئے خوشگوار نباشد مگر درد دارد خمار
حریفان کشیدند بادہ بکام تہی گشت خمخانہ‌ہائے مدام
اثرہائے آن مئے بجم باقی است ازان تا ابد ہر کسے ساقی است
چو فعل بشر غیر تقدیر نیست بفعل من اے خواجہ تعبیر نیست
منم نے مگر دیگرے نے نواز منم نی مگر دیگرے سرفراز
بحکم ازل ہر کسے سر نہاد ازل را نظر بر دلم اوفتاد

بترتیب این نامه چون پرداختم ... گرامی گهرها بهم ساختم

ز نوع بشر هر نفس هست درا ... بغفلت اگر رفت بشکست در

چو دُرهای اعجوبه و شایگان ... بدین شغل دریا ختم رایگان

ز یاد خداوند غافل شدم ... باشغال بیهوده مایل شدم

ندانم در آخر چه باشد مرا ... شرار و چرا بهر این ماجرا

نه افزون خود شرم دارم بسی ... که مطعون نسازد مرا هر کسی

نسازد کسی وقر و تحسین من ... کشاید لبها به نفرین من

یکی بهر افراط تهمت کند ... دگر بهر تفریط شنعت کند

اگر غافلان عیب پوشی کنند ... مگر جاهلان کی خموشی کنند

سخن فی المثل دُر بود در خذف ... سخنور بهر گونه گردد هدف

بسی رنج بردم درین پنج عام ... که چون دُر شد این گنجنامه بکام

نفسهای بیحد و عد سوختم ... چنین شمع در جمع افروختم

چو غنچه درین فکر خون شد جگر ... چو اخگر ازین شعله آتش ببر

پریشانی دهر جانکاه بود ... نوایب مصایب بسد راه بود

بصد تفرقه در وبال و نکال ... شدم خامه فرسا به لوح خیال

امیدم چنان است از بخردان ... که نازند زعمی به فعل بدان

بکارم نگه از تامل کنند ... ز عیب و تعنت تغافل کنند

چو انسان ز انسان مشفق شود ... با انسان خطا زود ملحق شود

ز فرط عنایت براه سداد ... باصلاح کوشند و فق مراد

مگر وقتی از بزمگاه کفات ... کسی را بکار آید این ترهات

بود کز عطا این ضعیف العباد ... ز غفران و آمرزش آرند یاد

برائی خدا گر عطائی کنند ... مرا از تلطف دعائی کنند

وگرنه مرا لطف او در دو گون ... مددگار و یار است از فضل و عون

خدایا دلم از غم عشق سوز ... چو مشعل ز نور بلائی برفروز

بجز ذات باقی از خود فنا کن مرا ... بذات بقا التقا کن مرا

گنهگار و بدکار و خیره سرم — فرو مانده شرمنده و ابترم

ز خجلت نگونسار افتاده ام — سیه روئی در کوئے استاده ام

چو سگ عفعف می کنم با نیاز — تو یا عفو از عفو کن سرفراز

بیامرز از عفو آثام من — که محمود گردد سرانجام من

توئی خالق و رازق و ذوالمنن — ز اعمال احسن حسن کن حسن

ز صمصام غفران خویش برینه — به نیکان برانگیز در رستخیز

بفضل خود این نامه فرخنده دار — بدوران خورشید تابنده دار

نگهدار از دیدن آن فضول — که بے قدر باشد نکول و جہول

خدایا ز رحمت مگردان ملول — بحق همه اهل بیت رسول

تمت بالخیر

ساحری، ملا - ۲۶، ۲۷
ساعی، محمد جان بیگ - ۴۰، ۴۱، ۴۲، ۴۳
سایل، خواجہ سعد الدین درابو - ۵۸
سخی، خواجہ محمد درابو - ۵۸
سدِ قاضی زادہ - ۱۳
سراپا (رسالہ) - ۴۵
سرور کائنات علیہ الصلوٰۃ - ۵۳
سعد الدین، خواجہ، درابو، سایل - ۵۸
سعد الدین صادق - ۴۸
سعدی - ۴۱
سعید بیگ - ۴۱
سعید، محمد اشرف - ۲۶، ۳۰، ۳۴
سلطان العارفین، حضرت - ۴۰، ۴۴، ۵۵
سلیم، محمد قلی - ۱۳، ۱۵
سنگین دروازہ (محلہ) - ۴۱
سورہ (محلہ) - ۵۷
سوکھ جیون، راجہ - ۳۹، ۴۰، ۴۱، ۴۲، ۴۵
سیف خان، ناظم صوبہ - ۲۴

ش

شارق، میر نور الدین - ۳۰
شائق، عبد الوہاب - ۴۰
شاہ جہاں - ۱۰، ۱۳، ۱۴، ۱۵، ۱۷، ۱۸، ۱۹، ۲۲، ۲۳
شاہجہان آباد - ۳۵، ۳۸
شاہ رضا چشم - ۳۶
شاہ عالم بہادر - ۳۴
شاہ نامہ شاہان چغتائیہ - ۱۴
شجاع، میرزا - ۲۳
شرف الدین خان فرحت - ۳۶
شعری، خواجہ حسن کول - ۵۷
شکرستان (نظم) - ۵۶
شگوفت، اسد اللہ - ۴۳
شمایل نبوی (نظم) - ۵۳
شہر آشوب (نظم) - ۳۸، ۵۵
شہید، علامہ - ۳۹
شہید، لالہ ملک - ۲۷، ۳۴
شیبے (رسالہ) - ۴۵
شیخہ محلہ - ۵۲
شیراز - ۱۴، ۱۸
شیر جنگ خان بہادر - ۳۶
شیرین قلم، ملا محسن - ۱۹

ص

صادق، مولینا سعد الدین - ۴۸
صادق، ملا محمد - ۵۰
صائب، میرزا - ۲۶، ۳۰
صفا پور - ۴۷، ۵۵
صفدر جنگ - ۳۷
صوفی، ملا - ۸
صہبا، لطف اللہ بیگ - ۳۶

ض

ضیاء الدین، خواجہ، دیوانی - ۲۸

ط

طالبائے، میرزا، کلیم - ۱۴، ۲۷

طالب، بابا، اصفہانی - ۴

طاہر، محمد، غنی - ۱۵، ۱۹، ۲۶، ۴۵

طغرائے مشہدی - ۱۲

طیبب، شیخ، رفیقی - ۵۸

ظ

ظفر خان احسن - ۱۵، ۲۲

ظفرنامہ شاہجہانی - ۱۰

ع

عارف، قاضی محمد - ۲۲

عاقل، محمد - ۳۷

عالمگیر - ۲۳، ۳۵، ۴۵

عبدالحکیم ساطع - ۳۴، ۳۵، ۳۶

عبدالرسول استغنا - ۲۳

عباس، شاہ صفوی - ۳۲

عبدالرشید بینوا - ۴۱

عبدالغفور، خواجہ - ۴۷

عبدالغفور، ملا، ناجی - ۳۶

عبدالغنی - ۴۸

عبدالغنی بیگ، میرزا، قبول - ۳۵، ۳۷، ۴۹

عبدالکریم، قاضی، حداد - ۳۷

عبداللطیف - ۴۹

عبدالوہاب شائق - ۴۰

عبدالوہاب ہمت - ۴۹

عبداللہ خان فیروز جنگ - ۱۰

عبیداللہ، ملا - ۵۲، ۵۳، ۵۴، ۵۵

عرفی، ملا - ۶

عشقی - ۴۲

عصام الدین خان - ۳۹، ۵۱

عصائے موسیٰ - ۳۲

عطاءاللہ، ملا، ہما - ۴۸-۵۲

علی اکبر، خواجہ - ۳۲

علی خان، میرزا - ۵

علی رضائے، ملا، تجلی - ۲۶

علی شاہ امام - ۵۸

علی شاہ چک - ۴

علی مرتضٰی، حضرت - ۴، ۲۷، ۴۸، ۵۸

علی، ملا، شیرازی - ۲

علی، میر (خطاط) - ۷

عمر رضی اللہ عنہ، حضرت - ۹

عنایت اللہ، حکیم - ۴۳

عنایت اللہ، خواجہ، جن - ۲۴

عنایت اللہ، میر، کنٹھ - ۴۳، ۴۴

عنایت اللہ خان آشنا - ۲۲

غ

غازی الدین خان - ۴۷

غالب، ملا - ۳۴

غنی، ملا محمد طاہر - ۱۹، ۲۰، ۲۲، ۴۵
غوث الثقلین، حضرت - ۴۲، ۵۸

ف

فاخر - ۵۲
فاروق، محمد - ۳۸، ۵۱
فاضل خان - ۳۱
فانی، ملا محسن - ۲۱، ۲۶، ۲۸
فانی، ملا میرک - ۳۶
فایق، ملا - ۲۹
فدا، محتشم خان - ۴۹
فراحت، شرف الدین خان - ۳۶
فرخ سیر - ۳۰، ۳۴، ۳۵
فروغی - ۱۹
فصاحت خان، میر احسن اللہ راضی - ۳۷
فصیح، محمد شاہ - ۵۷
فصیحی، ملا - ۲
فصیحی، ملا، ثانی - ۱۷، ۱۸
فطرت، مرزا - ۱۸
فطرتی، - ۱۸
فغفور - ۱۴
فہمی، ملا - ۱۷، ۱۸
فیل جنگ شاہزادہ (نظم) - ۲۸
فیل جنگ شاہجہانی (نظم) - ۱۴

ق

قاسم خان - ۳۹
قاسم، شاہ حقانی - ۵۴
قبول، میرزا عبد الغنی بیگ - ۲۵، ۳۷، ۳۹
قدسی، محمد جان بیگ - ۱۰، ۱۲، ۱۴، ۱۵
قرۃ العین - ۵۸
قضا و قدر - (مثنوی) ۱۴
قلاش پورہ - (محلہ) - ۵۴
قلندر بیگ - ۳۰
قلندر، میرزا - ۴۴
قنبر (غلام) - ۲۷
قوام الدین خان - ۳۰
قیصر - ۱۴

ک

کاظم، بابا محمد - ۵۴
کاظم، حکیم محمد - ۴۳
کاظم، ملا، جلالی - ۳۶
کافیہ نحو (نظم) - ۵۴
کامران بیگ گویا - ۲۷
کبیری - ۵۶
کرم اللہ، بابا - ۵۰
کرناؤ (علاقہ) - ۴۴
کریم داد خان - ۴۹
کشمیر (ملک) - ۲، ۳، ۴، ۵، ۶، ۷، ۱۱، ۱۲، ۱۳، ۱۴، ۱۵، ۱۶، ۱۷، ۱۸، ۱۹، ۲۲، ۲۳، ۲۴، ۲۵، ۲۶، ۲۷، ۲۸، ۳۰، ۳۱، ۳۲، ۳۹، ۴۰، ۴۴، ۵۲، ۵۶، ۶۰، ۶۱

کشمیر (شہر) - ۳۱
کلو، ملا محمد بلاقی - ۴۸
کلیم، طالب - ۱۴، ۱۵، ۲۷، ۲۹
کمال الدین، میر - ۳۱
کوہہامہ (پرگنہ) - ۴۰

گ

گرامی، میرزا - ۳۵
گلشنی - ۱۸
گنج بخش، شیخ بہاؤالدین (مزار) - ۱۶، ۳۶، ۴۰
گویا، کامران بیگ - ۲۷

ل

لالہ ملک شہید - ۲۷، ۳۴
لاہور - ۴۷، ۴۹
لطف اللہ بیگ صہبا -

م

مآثر عالمگیری - ۲۸
ماچھاموں (پرگنہ) - ۴۷
ماہر، شاہ - ۱۹
متانت خان - ۴۹
متین، محمد علی خان - ۳۹، ۴۰، ۴۴
مثنوی بے نظیر در تعریف ہندوستان و کشمیر - ۱۴
مثنوی در تعریف کشمیر - ۱۲، ۱۴
مثنوی شہر آشوب - ۳۸
مثنوی قضا و قدر - ۱۴
مثنوی معنوی - ۳۲

مجرم بیگ تاشلیقی - ۵
مجرم، مرزا مہدی - ۵۳، ۵۴، ۵۵
مچھپور (مقام) - ۴۷
محبوب سبحانی، حضرت میران شاہ جیلانی - ۲۷، ۵۴
محتشم خان فدا - ۴۹، ۵۰
محتشم کاشی - ۶
محتوی خان - ۳۸
محسن، ملا، شیریں قلم - ۱۹
محسن، ملا، فانی - ۱۹، ۲۱، ۲۶، ۲۸
محسن، قاضی - ۳۵
محمد اشرف یکتا - ۳۶، ۴۳، ۵۱
محمد اکبر رفیق - ۵۱، ۵۲
محمد امین دانا - ۳۵، ۳۹، ۴۲
محمد امین مستغنی - ۴
محمد امین، میاں، دار - ۳۵، ۳۹، ۵۹
محمد بابا کاظم - ۵۴
محمد جان - ۳۶
محمد جان بیگ سامی - ۴۰، ۴۱، ۴۳
محمد جان، حاجی، قدسی - ۱۰، ۱۴
محمد رضائے مشتاق - ۳۲، ۳۳، ۳۴، ۳۶، ۴۵
محمد رفیع، ملا، مانجی - ۳۹
محمد رومی، ملا - ۲
محمد زمان نافع - ۲۶
محمد سعید اشرف - ۲۶، ۳۰، ۳۴
محمد سعید منطقی - ۲

اِشاریہ

[نسخ: تخلص؛ زیر لکیر: مقامات؛ بر لکیر: تصانیف]

ا

آذری - ۳۰
آروٹ (محلہ) - ۵
آزاد خان - ۵۱
آشنا، عنایت خان - ۲۲
آصف جاہ خان - ۷
ابدال بٹ - ۲۸
ابراہیم خان - ۲۶
ابوالخیر، ملا - ۵۳، ۵۴
ابوالفتح، خواجہ، سالونی - ۳۷
ابوالفتح، شاہ - ۵
ابوالفتح، میر - ۶
ابوالقاسم خان - ۴۱
ابوالقاسم، میرزا، دیوان قاضی زادہ - ۱۳، ۲۲
ابوالمعالی - ۵۴
ابوالوفا، قاضی - ۵۱
احسن اللہ، میر، فصاحت خان راضی - ۳۷، ۳۸
احسن، ظفر خان - ۱۵
احمد، شیخ تارہ بلی - ۵۸
احمد، ملا، رومی - ۲
احمد، ملا، کشمیری - ۲
استغنا، عبدالرسول - ۲۳
اسد اللہ راجہ، نحوی - ۵۷
اسد اللہ شگون - ۴۳
اسلام آباد (قصبہ) - ۵۶
اسلام خان، نواب - ۱۳
اسلم، حاجی محمد، صالم - ۲۸-۲۹
اشائی، حاجی مختار شاہ - ۵۸
اشائی (قبیلہ) - ۱۹
اشرف، محمد سعید - ۲۶، ۳۰، ۴۴
اشرف، محمد، یکتا - ۳۶، ۴۳، ۵۱
اصفہان - ۱۴
اعظم شاہ، شاہزادہ - ۲۸
اکبر شاہ - ۴، ۵، ۱۴
اکبر، محمد، رفیق - ۵۱، ۵۲
اکبر، میرزا، شاہزادہ - ۳۱
اکبر نامہ (کتاب منظوم) - ۵۶
اکبر یار خان - ۳۹

الغ بیگ خان - ۳
الٰہی میر - ۱۵
امان اللہ، خواجہ - ۳۷
امرتسر - ۵۷
امیر الامرا شہید - ۳۵، ۳۷، ۳۹
امیر کبیر حضرت - ۵۲
امین محمد، مستغنی - ۴
انشائے میر کمال - ۳۱
اودھ، شہر - ۲۳
اوجی کشمیری - ۷، ۸، ۹
ایران - ۵، ۶، ۷، ۱۳، ۱۵، ۲۲، ۲۷، ۲۸، ۳۱

ب

بابا پورہ (محلہ) - ۴
باغ علی مردان خان - ۳
باقر محمد - ۱۲
بتہ مالو، شیخ - ۱۹
بحر طویل، نظم - ۲۳، ۲۴، ۴۵
بختاور خان - ۲۳
بختور، مصطفےٰ خان - ۵۴
بدسنگوت - ۴۳
بدایعی - ۱۸
برنگ (پرگنہ) - ۵۶
بلاقی، ملا محمد کلو - ۴۸
بندہ، میرزا حسام الدین - ۵۱
بونہ کدل - ۳
بہاؤ الدین، خواجہ - ۴۴
بہاؤ الدین گنج بخش، شیخ (مزار) ۱۶، ۳۶، ۴۰
بہکتا - ۴۳
بھگوانداس - ۵
بیروہ (پرگنہ) - ۵۶
بینش، ملا - ۲۹
بے نظیر، مثنوی، در تعریف ہندوستان و کشمیر - ۱۷
بینوا، عبدالرشید - ۴۱

پ

پتلہ - ۵۳
پشاور - ۳۴
پنجاب - ۵۱

ت، ط

تاریخ بدایعی - ۱۹
تاریخ کشمیر - ۴۰، ۴۲، ۴۵
تجلی، ملا علی رضائے - ۲۶
تذکرۃ الشعراء (کتاب) - ۱۶
تسلی - ۲۳، ۲۴
تعریف کشمیر (رسالہ منظوم) - ۳
ٹکتا - ۴۳
تمکین، رحمت اللہ - ۴۴
توفیق، ملا محمد - ۴۰، ۴۴، ۴۶، ۴۷
توران - ۳، ۷

ث

ثابت، ملا - ۳۰

ج

جامع مسجد - ۴۷

جلڈہ (قبیلہ) - ۴۷

جاڈی بل (محلہ) - ۲۹

جلی شیخ مقیم - ۵۵

جمال الدین، سید - ۵

جمال الدین، مولانا، سیالکوٹی - ۲۲

جمیل، ملا - ۲

جویا، مرزا داراب - ۲۶، ۲۷، ۳۴

جہانگیر شاہ - ۶، ۱۵

چ

چار درویشی (منظوم) - ۵۷

چلیٔے نامہ (نظم) - ۵۲، ۵۶

چشم، شاہ رضا - ۳۶

چکان - ۲، ۴

ح

حاجی حیدر حبڈی بلی - ۲۹

حاجی مختار شاہ اشائی - ۵۸، ۵۹

حاجی مغنی بابا - ۲۹

حافظ، خواجہ، شیرازی - ۴۱

حبیب اللہ نکو ڈلو - ۵۰

حبیب اللہ، ملا، دار - ۵۳

حداد، قاضی عبدالکریم - ۳۷

حرمین الشرفین، زیارت - ۱۸

حسام الدین، میرزا، بیدہ - ۵۰

حسنؑ (امام) - ۵۸

حسن، خواجہ، زہگیر - ۵۶

حسن، خواجہ، کول، شعری - ۵۶

حسن، ملا - ۴۰، ۴۲

حسن (مولف) - ۶۲

حسن، میر - ۷۰

حسینؑ (امام) - ۵۸

حسین شاہ چک - ۲، ۳، ۴

حسین، مولینا، غزنوی - ۲

حسین، میر، بن میر علی - ۱۹

حسین، میر، کنٹھ - ۴۳

حضور اللہ، میاں - ۳۱

حقانی، شاہ قاسم - ۵۴

حقانی، شاہ منور - ۵۳

حمید اللہ، ملا - ۵۶

حیا، محمد یحییٰ - ۴۲

حیات، محمد، ہادی - ۳۹

حیدر خان، قاضی - ۵۴

حیدر، خواجہ، دار - ۴۹

خ

خاق (متصل ہرات) - ۳۲

ختلان - ۵۲

خراسان - ۶

خلیل، بابا - ۴

خندہ کون (محلہ) - ۱۸

د - ڈ

داراب، مرزا جویا - ۲۶، ۲۷، ۳۴
دار، خواجہ حیدر - ۴۹
دار، ملا حبیب اللہ - ۵۳
دار، میاں محمد امین - ۳۵، ۳۹
دانا، محمد امین - ۳۵، ۳۹، ۴۲
دچھنہ (موضع) - ۴۰
درابو، خواجہ سعد الدین، سایل - ۵۸
درابو، خواجہ محمد سخی - ۵۸
دستور العمل، (رسالہ) - ۵۶
دکھن - ۵، ۱۴
درگجن (پل و محلہ) - ۶، ۱۲، ۱۳
ڈل (تالاب) - ۵۹
ڈلو، حبیب اللہ - ۵۰
دھلی - ۴۱، ۴۷
دہ مجلس فتنۂ ابراہیم خان (نظم) - ۲۸
دیوان فرو ہمی - ۱۹

ذ

ذھنی، ملا، کشمیری - ۹، ۱۰، ۱۶، ۱۸

ر

راجہ - ۴۰، ۴۲
راضی، میر احسن اللہ فصاحت خان - ۲۷، ۲۸
رحمت اللہ بانڈے نوید - ۴۲
رحمت اللہ تمکین - ۴۴
رحمت اللہ، حکیم - ۳۷
رحمت اللہ، شیخ - ۴۸
ردّ شیعہ (نظم) - ۵۶
رسول عربیؐ - ۵۱
رشید، آقا، ایرانی - ۱۹
رضا شاہ، چشم - ۳۶
رضا محمد - ۵۱
رضائے، محمد کنٹ - ۴۴
رضائے، محمد، مشتاق - ۳۲، ۳۳، ۴۴، ۴۵
رضی الدین، میر - ۳۰
رفیق، محمد اکبر - ۵۲
رفیقی، شیخ طیب - ۵۸
رفیع، ملا محمد، ماتنجی - ۳۹
روشنی - ۱۸
ریشیان کشمیر - ۴۰

ز

زال پور - ۴۷
زالوگر - ۴۷
زبدۃ الاخبار (کتاب) - ۵۷
زرین قلم، محمد مراد - ۷، ۱۹
زرگیر، خواجہ حسن - ۵۶
زین العابدین، سلطان - ۲

س

ساطع، عبد الحکیم - ۳۴، ۳۵، ۳۶، ۴۴، ۴۵
ساقی نامہ - ۷، ۸
سالم، حاجی محمد اسلم - ۲۸، ۲۹

محمد شاہ، خواجہ، وفا - ۵۸
محمد شاہ فصیح - ۵۷
محمد صادق - ۵۰
محمد صالح، ملا، ندیم - ۱۶
محمد طاہر، ملا، غنی - ۱۹، ۲۰، ۲۶، ۴۵
محمد عاقل - ۳۷
محمد علی خان متین - ۳۹، ۴۰، ۴۱، ۴۲
محمد علی، خواجہ، پٹواری - ۱۶
محمد علی، میرزا - ۱۹
محمد فاروق - ۵۱
محمد قلی سلیم - ۱۳
محمد کاظم، بابا - ۵۴
محمد، ملا، بلاقی کلو - ۴۸
محمد، ملا، توفیق - ۴۰، ۴۴
محمد معصوم، شیخ - ۲۲
محمد، میر، معصوف - ۳۵، ۳۶، ۳۸
محمد یحییٰ حیا - ۴۲
محمد یحییٰ، شیخ، رفیقی - ۴۳
محمود، ملا، والا - ۵۲، ۵۷
محوی - ۵۲، ۵۳
مختار شاہ، حاجی، اشائی - ۵۸
مخدوم، حضرت - ۴۳
مخمس خواجہ سعدالدین در ابوسایل - ۵۸
مراد بخش، شاہزادہ - ۱۳
مراد، محمد، ذرین قلم - ۷، ۱۹
مزار بابا خلیل - ۴
مزار شاعراں - ۶، ۱۲، ۱۳، ۱۴
مزار شیخ بہاءالدین گنج بخش - ۱۶، ۳۶، ۴۰
مزار ملہ کھاہ - ۶
مستغنی، محمد امین - ۴
مسجد جامع - ۴۴
مشتاق، محمد رضائے - ۳۲، ۳۳، ۳۴، ۳۶، ۴۵
مشتری - ۱۸
مشہد - ۱۰، ۱۸
مصطفیٰ خان بخت ور - ۵۴
مظہری کشمیری - ۲۶، ۴۷
معصوم، شیخ محمد، سرہندی - ۲۲
معظم شاہ - ۲۸
معین الملک - ۴۷، ۴۹
مغلیہ، شاہان - ۲
مغنی، بابا، حاجی - ۲۹
مقیمان شیخہ محلہ (قبیلہ) - ۵۲
مقیم، جلی شیخ - ۵۵
مقیم، ملا، ثابت - ۴۸
ملا شاہ، اخوند - ۱۵، ۱۶
ملہ کھاہ (مزار) - ۶
ملیحی، ملا - ۲
منقبت چہار یار باصفا (نظم) - ۹
منقبت حضرت عمر (نظم) - ۹
منور، شاہ، حقانی - ۵۳
مہانند پنڈت دیوان - ۴۱
مہری مشہدی - ۱۸

محوی، ملا - ۴
میر الٰہی - ۱۵، ۱۶
میر حسن - ۷
میرزا بیگ - ۳۹
میرک، ملا، فانی - ۳۶
میر علی - ۲
میر علی (خطاط) - ۷

ن

نابرسان نامہ (رسالہ) - ۵۶
ناجی (قبیلہ) - ۳۲
نادری، ملا - ۲
نافع، محمد زمان - ۲۶
نامی، ملا، اول - ۳
نامی، ملا، ثانی - ۳
نامی، ملا عبد الغفور - ۳۶
نانت، ملا مقیم - ۴۸
نابدیار (محلہ) - ۱۳
نحوی، اسد اللہ راجہ - ۵۷
ندیم (ندیمی)، ملا محمد صالح - ۱۶، ۱۷، ۱۸
ندیمی، ملا - ۲
نصیب الدین، بابا، غازی - ۹
نور الدین، ملا - ۲
نور الدین، میر، شارق - ۳۰
نور اللہ، خواجہ - ۴۴، ۵۰
نور اللہ، خواجہ، دیوانی - ۳۱
نور باغ - ۴۷
نوشہرہ (محلہ) - ۳۲
نوہٹہ (محلہ) - ۱۶
نوید، رحمت اللہ بانڈے - ۴۰، ۴۲

و

واقعۂ کربلا (قصۂ منظوم) - ۲۹
والا، ملا محمود - ۵۲، ۵۷
وفا، خواجہ محمد شاہ تروری - ۵۸

ہ

ہادی، محمد حیات - ۳۹
ہاشم، خواجہ، دیوانی - ۲۲، ۲۸
ہدایت اللہ خان - ۳۵
ہرات - ۳۲
ہما، ملا عطاء اللہ - ۴۸، ۵۲
ہمت، عبد الوہاب - ۴۹
ہمدان - ۱۴
ہند، ہندوستان - ۶، ۱۲، ۱۳، ۱۷، ۱۸، ۱۹، ۳۰، ۳۲، ۴۹

ی

یاسین خان - ۵۶
یحییٰ، شیخ محمد، رفیقی - ۴۳
یکتا، محمد اشرف - ۳۶، ۴۳، ۵۱
یعقوب - ۴۲
یعقوب خان - ۵
یوسف - ۳۷
یوسف شاہ چک - ۴، ۴۵
یوسف، ملا - ۳۹

To expect any more than this would hardly be fair to him; for does he not in the end take us into his confidence that he is simply following in the footsteps of the 'Sāqīs of yore' and holding just a cup in hand believing that the wine has retained some traces of its pristine fervour:

ba atbāe' ān sāqiyān-e salaf
darīn bazm jāme giriftam bakaf ...
asar hāe ān may ba khum bāqiyast
azān tā abad har kase sāqiyast![75]

And so let us also make the best of it.

P. N. Pushp

75. P 60, Ibid.

TARIKH-E HASAN

VOL. IV

(PERSIAN POETS IN KASHMIR)

(COMPILED)

by PIR GHULAM HASAN KHUIHAMI

Edited by P. N. PUSHP

TARIKH - E HASAN

VOL. IV

KASHMIR SERIES OF TEXTS & STUDIES
No. 86

CONTENTS

1. PREFATORY — P 7
2. INTRODUCTORY
   - (1) Persian in Kashmir — 9
   - (2) Hasan and his work — 11
3. INDEX (: Ishariya) — 10 Pages
4. TEXT (Persian) — 62 Pages
5. A List of Poets

Prefatory :

The present volume embodies the last part of the Tārīkh-e Hasan and should, ordinarily, have appeared after the third[1] which is still under preparation. But since it is complete in itself, no useful purpose could be served by delaying its appearance any longer.

The text is based on a Ms[2] of the work, which bears authentication in Hasan's own hand, and in spite of a number of errors[3] obviously due to the scribe's oversight, appears to be a very fair copy of the original. Collation with another Ms belonging to the Jammu and Kashmir University[4] has, however, revealed a few variants which deserve to be given in the footnotes.[5]

The **press copy** of the Ms has been prepared by Mr Mohammad Amīn Rafīqui and the **index** by Mr Mohammad Amīn (Ibn-e Mahjoor), while the proofs have been read by both. A few errors of **kitabat** that have, nevertheless, persisted can easily be corrected by an average scholar.

As to the adoption of a hybrid compound[6] in **bar lakīr** and **zer-e lakīr** for 'underlined' and 'overlined' perhaps no serious explanation is called for; such synthetic coinages have always suited the genius of Persian, particularly in Kashmir where Ghani's **kralapan** has become

---

1. Titled : Asrār-ul Akhyār [: Secrets of the Pious].
2. For which our grateful thanks are due to the Idàra-e khānaqāh-e Moa'lla, Srinagar.
3. Cf. Pp 2, 14, 19, 21, 30, 42, 45 and 47.
   No 2 on P_3 should read as :
   Khurram dil az nasīm-e gulsitan-e kas nayam.
4. For which we are grateful to Shri Ghulam Mohammad, Registrar of the University.
5. Cf. Pp 16, 18, 25, 29, 30, 35, 37, 39, 42, 46, 51, 54, 57. and 59.
6. Cf. P(i) Ishāriyah (: The Index).

a historic instance of linguistic resourcefulness.

And finally a word of apology as to the getup of the publication: superior paper of the 20×26/8 size could not be secured for the purpose. It is, however, hoped that despite a few shortcomings like these, the volume will satisfy a longfelt need.[7]

Srinagar:
Jan. 1, 1961.

P. N. P.

---

7. English and Urdu renderings of the work are under preparation.

ABBREVIATIONS:

1. 'Āzamī: Tārīkh-e Kashmīr 'Āzamī by Khwaja 'Āzam Diddamarī; Messrs Ghulam Mohd Noor Mohd, Srinagar.
2. T. S.: Tārīkh-e Hasan; Research and Publication Deptt, Srinagar.
3. T. K.: Tārīkh-e Bīrbal Kachrū (MS No 14) Research and Publication Deptt, Srinagar.
4. R & P: Research and Publication Deptt. Srinagar.

Introductory :

1. Persian in Kashmir

The advent of Islam in Kashmir (in the fourteenth century) opened up a two-way intercourse between Kashmir and the centres of Persian culture, particularly Persia, Khurasan, Samarqand, Bukhara, Merv and Herat. Divines[1] and Sūfīs from these seats of Persian learning and culture came to Kashmir and brought Persian language and literature in their train; while princes, priests and scholars[2] from Kashmir pilgrimaged to these places for cultural elevation and intellectual enlightenment. With the spread of Islam in the valley it was, therefore, natural that Persian should, by and by, replace Sanskrit as the language of culture and administration, particularly during the rule of Shihab-ud Din[3] (1354–73). It was, however, about half a century later that Persian actually became the court language in the reign of Sultan Zain-ul 'Ābidīn (1420–70). Himself a poet he patronised[4] learning and muse, and encouraged inter-linguistic exchanges by way of translation and adaptation. Thus while Mullā Ahmad Kashmiri is said to have translated the Rājataranginī of Kalhana into Persian, under the title of Bahrul Asmār, Śrīvara rendered Jami's Yūsaf Zulaikhā into the Sanskrit Kathākautuka. Among other Persian poets[5] that flourished in the Sultan's time Mantiquī, Nadīmī, Fasīhī, Malīhī, Jamīl and Nādirī are the more outstanding.

After Zain-ul 'Ābidin it was Husain Shah Chak (1563-70) who rehabilitated Persian learning and attracted poets like Mīr Alī (from Iran) to his court. Later on Baba

---

1. Such as Mir Mohammad Hamadani; Cf. P42, A'zamī;
2. Pp. 40 and 51, Ibid.
3. P 42, Ibid.
4. P 197, T. H. ii;
5. P4 T. H. iv;

Tālib Asfahānī[6] also settled down here. But among the sons of the soil Mullā Mehrī[6] shone at the court of Ali Shāh Chak (1570–78), while Mullā Mohd Amīn Mustaghanī was patronised by Yūsaf Shāh Chak (1578–9).

Next we come to the most significant period of literary development of Persian in Kashmir under the Mughals (1586–1752) and here we find a galloxy of Kashmiris making their mark in Persian Muse and rubbing shoulders with their contemporaries from Iran[7], Mashhad[8], Hamadan[9], Khāf[10] (near Herat), Bahloj[11] and other centres[12] of Persian culture. Among these indiginous poets mention may be made of Bābā Dāūd Khākī[13], Sheikh Yāqūb Sarfī[14], Khwāja Habībulla Naushehrī[15], Mazharī[16], Aujī[17], Zehnī[18], Nadīm[19], Fasīhī[20], Fitratī[21], Badī'ī[21], Faroghī[22], Fānī[23](Mullā Mohsin), Ghanī[24], Isteghnā[25] (Abdur Rasūl) Munshī[25] (Mohd Rafī'), Nāfe'[26], Joyā, Goyā[27], Shahīd[27] (Lala Malik), Sālim[28] (Hājī Mohd Aslam), Mushtāq[29] (Mohd Razā), Sāte'[30], and Yaktā[31] (Mohd Ashraf).

The decadence that set in towards the decline of the Moghals was arrested for some time by the Pathān Governor Sukhjīvan Mal[32] whose shortlived reign (1754–62) brought together a number of talented poets like Shāiq[33] Sāmī[34], Rāhij[35] and Taufīq[36]. Besides these the Pathan

---

6. P4, Ibid.
7. Such as Shah Ab-ul Fateh (Cf. P5), Mohd Quli Salim (P 13), Mir Ilahi (P15) and Nūr-ud-Din Shariq (P30);
8. Mohd Jan Qudsi ((P10) and Tughra-e Mashhadi (P12)
9. Taliba-e. Kalim (P14); 10. Khwaja Akbar Ali (P 32);
11. Abdul Ghani Beg Qubul (P35);
12. Sheikh Mohd Kamil Badakhshi (Cf. P 224, ('Azami); Zafar Khan Ahsan and his son Inayat Khan Ahsan (Cf. P 22; T.H. iv);
13. P 107, 'Azami; 14. P 110, Ibid; 15. P 128, Ib.d; 16. P6 T. H iv; 17. P 7, Ibid; 18. P9; 19. P 16; 20. P 17;
21. P 18; 22. P 19; 23. P 170, 'Azami; 24 P 19, T. H iv;
25. P 23, Ibid; 26. P 26; 27. P 27; 28. P 28; 29. P 32;
30. P 34; 31. P36;
32. Cf. P 661, T. H. ii and P 41, T. H. iv.
33. P 40, T. H iv; 34. P 41; 35. P 42; 36. P 44; 37. P 49;

period produced a few notable poets like Mohtashim Khān Fidā[37] (died 1197 A. M.), Mahvī[38] (who glorified tea in his verse), Munshi Bhawānī Dās Kāchrū 'Nīkū' (of the Bahretavil fame) and Dayā Rām Kāchrū 'Khushdil'.[39] Under the Sikhs (1819–46) and Dogras (1846–1946) also Kashmir threw up a few poets[40] like Mirza Mahdi Mujrim (died 1895), Mulla Hamīd Ullah Shāhbādī (died 1246 A. H.), Khwāja Hasan Koul Sha'rī (died 1298 A. H), Khwāja Mohd Shāh Wafā, Tāba Kaul Arzbegī Dairī and Wahāb Pare (1845–1914).

Morever, it was in this period that handbooks even on the **Karmakāṇḍa** ritual of the Kashmiri Pandits were made available in the Persian language. Maharaja Ranbir Singh's reign (1857–85), in particular, saw a vigorous literary activity by way of translation, adaptation and compilation.

Thus Persian lingered on as the language of cultural expression and administration down to the time of Maharaja Pratap Singh (1885–1925) when Urdu and English took over from it; and during the five centuries of its sway in Kashmir the rich language has produced over three hundred writers and more than a thousand (major and minor) works creative as well as useful and critical. Out of these Kashmir can well be proud of masterpieces like the Bahr-ul Irfān of Baba Dāūd Khākī and the Panj-Ganj of Sheikh Yāqūb Sarfī, besides the ghazals of Ghanī, Sālim, Joyā, Āzar and Taufīq, and the narratives of Mushtāq, Dairī, Shāiq and Hamīd-ullah. The Dabistan-e Mazāhib of Fānī, of course, is a unique classic.

2. Hasan[41] and his Work

Pīr Ghulām Hasan Khuihāmī (1833–98)[42] came of a family of learned *pīrs* whose ancestor, Ganesh Kaul (Dattātreya) was converted[43] to Islām as Ghāzī-ud Dīn Koul in the sixteenth century at the hands of Makhdūm

38. P 52; 39. Mentioned by Birbal Kachru; 40. Pp 55-59. T. H. iv
41. The name is *Hasan*, **not** *Hassan*. Cf. P 62, the line : *Ze* a'mal-e ahsan *Hasan* kun hasan.
42. Ac. to 1249—1316 A. H.
43. Cf. P 11/b, Majmua'-e Shaiwa (Ms No 589, R & P.) and P 113, Aijaz-e Ghariba (Ms No 808, R & P)

Sheikh Hamza (died 1576). His father Abdur Rasūl Shaiwā (died 1871), an eminent pīr of Zoonimar[44] (Srinagar) who later on migrated to Gamroo (Khuihama) on the Wular Lake, seems to have given his son a fair grounding in the professional lore of a pīr (: theology as well as medicine). But Hasan's extra-ordinary interest in the past of his country and the current happenings round about him, led him to an extensive study of all the source material[45] that came his way. His concern for the well-being of his countrymen rings clear not only in his appeal[46] to God to 'protect Kashmir against misfortune, tyranny and distress', but also in the following cleverly worded remarks of his in a letter addressed to the Dogra Prime Minister:

"*Ahwāl-e mulk naua'-e ke būd, badastūr. B'āz reā'yā ābād b'āz mafrūr. Khayānat-kunandagān maghrūr wa mālguzārān maqhūr. Badnāmī-e muntazimān mashhūr.... Banda dar tashrīh o tauzīh-e ān m'azūr...*"[47]

[: "The (sorry state of affairs in the country remains unrelieved. Some (sections of) people are well-off while others have slipped away. The betrayers of trust (: misappropriators) are impudent, while the revenue-payers are frowned upon. Administators' bunglings are an open secret... (but) the humble servant (: the writer) can ill-afford to comment and dilate (any further) on that."]

It was his first-hand knowledge of the peasantry that won him high praise[48] from Lawrence with whom he worked as a settlement-guide. But prior to this he had already written three works: two[49] in Persian and one[50] in Kashmiri. It appears that while collecting material for the Geography of Kashmir (for which he was originally

44. Ibid; and P 8, T. H I; R & P;
45. Pp 8—11, T. H I & Pp 6—18. Introd, Ibid.
46. P 112, Aijaz-e Ghariba.
47. P 5, Introd. T. H. I.
48. Cf. 451, Valley of Kashmir; London, 1895.
49. (a) Gulistan-e Akhlaq (a didactic poem) dated 1283 A. H. (=1866).
    (b) Kharita-e Asrar (on medicine and astrology), dated, 1286 A. H. (=1869)

commissioned by Dewan Anant Ram, the Dogra Prime Minister of Maharaja Ranbir Singh, Hasan was strongly seized of the idea[51] of planning a more comprehensive work covering the political, religious and literary aspects too. That, no doubt, forms the pattern of the four volumes of the Tārīkh-e Hasan. Thus:

Vol I deals with Kashmir Geography (both physical and human);

Vol II traces the historical developments of the country right from the prehistoric times down to his day[52];

Vol III is on mystics, saints and divines that lived in or influenced Kashmir;

And finally,

Vol IV (which is being presented now) seeks to offer an account of 118 Persian poets that came to or flourished in Kashmir since the Chaks (1555–86).

Hasan's calibre as a historian or a researcher is certainly not of a very high order, for he generally incorporates the earlier works almost verbatim. On occasions he changes just the finite verb, or at the most, an epithet or two; and this tendency of his is obnoxiously apparent in the present volume which borrows too freely from Diddamarī[53] (1747) to the extent of blatant plagiarism. To take only one example it would not be out of place here to compare the accounts of Mohammad Qulī Salīm[54] (whose *mathnavī* on Kashmir has been fondly copied[55] out by Hasan in his own hand).

---

50. Ai'jaz-e Ghariba (on the Prophet's miracles), dated, 1299 A. H. (=1882); Published, Amritsar (1911) and Srinagar (1938 & 1943).

51. Cf P 8, T. H. I, R & P, 1954.

52. 1305 A. H. ac. to the Chronogram: Surat-e hal-e Kashmir (P 60, T. H. IV).

53. Cf. the accounts of Haji Jan Qudasi, Mohd Quli Salim. Mulla Tahir Ghani, Mir Nur Allah Shariq and Mir Kamal-ud Din.

54. Cf. P 13, T. H. IV and P 152, 'Azami,

Here are the passages:

a) Writes *Diddamari*:

"Dar Zamān-e Shāh Jahān az velāyat-e Irān ba Hind āmadah wa az Khushkhayālī o ma'nīyābī dād-e sakhunwarī dāda dar mulāzimat-e Nawāb Islām Khān wazīr-e ā'zam mī guzarānīd wa sha'rhā-e khūb barjasta wa fikrhā-e dastbasta bar mansa-e zuhūr mī rasānīd. Azān jumla ast **bait—...**"

b) *Hasan* presents it as:

"Dar zamān-e Shāh Jahān az Irān ba Hind āmada dar fan-e sakhunwarī wa sha'rgoī fard-e behamtā būd wa dar mulāzimat-e Nawāb Islām Khān wazīr-e a'zam auqāt mī guzarānīd wa sha'rhā-e khub o fikrhā-e dastbasta bar mansa-e zuhūr mī rasānīd. Azān jumla..."

Surprisingly enough Hasan does not care even to indicate the sources he is drawing upon; nor does he take the trouble to quote any verses of his choice from the poet whose works he must have read, at least the mathnavī which he has copied out in his own hand. In his account of Ghanī also he has quoted the verses already cited by Diddamarī[56] in the very order, but he has also added[57] a few verses of his own choice. In the case of some other poets too he occasionally does supply further bits of information. He mentions Taḍkura-tushshua'rā[58] as the work of Mīrllāhī and the first of the two ghazals[59] of Nadīm (Mullā Mohd Sāleh) that he quotes is not found among the nine[60] quoted by Diddamarī. Yet he seldom improves upon Diddamarī, but sometimes indulges in unnecessary verbiage as in the case of Mullā Fāiq, Mullā Bīnish, Āzarī and Mullā Ṭhābit whom Diddamarī disposes off in one simple sentence[61], while Hasan employs[62] an inflated sentence for each without telling anything of substance about them.

Moreover, while on the one hand he includes poets like Qāzī Abdul Qāsim[63] and Badīi'[64], on the other hand

55. Cf. Ms No 522, R & P.
56. Cf. P 152, 'Azami; 57. Cf P 21 T. H. IV (last seven).
58. P 16, T. H: IV; 59. P 17, Ibid; 60. Pp. 155—57, 'Azami
61. P 209, Ibid; 62. Pp 29—30, T. H. IV. 63. P 13, Ibid.

he drops besides ordinary poets like Maulānā Azīzullah Abdush Shukūr Chiū Qāne'[65] such eminent names as those of Babā Dāūd Khākī[66], Sheikh Yāqūb Sarfī[67], Khāwja Habibullah Naushehrī[68], Bābā Nasibud Dīn Ghāzī[69], Mullā Mohsin Fānī[70], Bābā Dāūd Mishkwātī[71], and Sheikh Akmal-ud Dīn Kāmil Badakhshī[72]. Similar is the case of Shāh Sādiq Qalandar[73] who has not been included by Hasan among the poets though a few verses of his have been quoted by him in his Vol III. Nor has he mentioned Khwāja 'Āazm Diddamarī himself as a poet, in spite of the fact that he has so 'liberally' drawn upon him.

Like Diddamarī, again, he completely ignores the non-Muslim Persian poets of Kashmir and makes not even the most oblique reference to any of them, not even the topmost like Munshi Bhawanī Dās 'Nīkū', Dayā Rām Kāchrū 'Khushdil' and Birbal Kāchrū.

Yet, despite all these limitations and shortcomings Hasan's work is, the first of its kind that has come down to us Diddamarī's account of the poets is mixed up with that of saints, mystics and divines, while Hasan has arranged them separately in chronological sequence, presenting thereby a clearer glimpse into the development of Persian poetry in Kashmir. His outlook on poetry is plainly stated by him in his introductory remarks[74] wherein he regards a 'purehearted poet' 'the voice of God':

dar-e faiz-e azal hamin sakhunast

He noted with deep distress that in his day poets had become rare like the proverbial **humā**; while the atmosphere was reverberating with the cries of the **owls**. The sketchiness of the information offered is, no doubt, symptomatic of Hasan's lack of resources other than those of Diddamarī's; but it does not detract from the intrinsic value of his contribution: a readable compilation on the development of Persian verse in Kashmir.

---

64. P. 18; 65. P 227, 'Azami 66. P 107, Ibid: 67. P 110;
68. P 128; 69. P 142; 70. Cf. Pp 21, 26, 28, T. H. IV; and P 176, 'Azami; 71. P 176, Ibid; 72. P 224, 73. P 181.
74. P1, T. H. I.

To expect any more than this would hardly be fair to him; for does he not in the end take us into his confidence that he is simply following in the footsteps of the 'Sāqīs of yore' and holding just a cup in hand believing that the wine has retained some traces of its pristine fervour:

ba atbāe' ān sāqiyān-e salaf
darīn bazm jāme giriftam bakaf ...
asar hāe ān may ba khum bāqiyast
azān tā abad har kase sāqiyast![75]

And so let us also make the best of it.

P. N. Pushp

75. P 60, Ibid.